

The Gleaner

Vol 26 (2008)

Ο Στέφανος Α. Κουμανούδης, «οι διδάσκαλοι του έθνους» και ο επικήδειος στον Νεόφυτο Βάμβα

Σοφία Ματθαίου

doi: [10.12681/er.75](https://doi.org/10.12681/er.75)

To cite this article:

Ματθαίου Σ. (2008). Ο Στέφανος Α. Κουμανούδης, «οι διδάσκαλοι του έθνους» και ο επικήδειος στον Νεόφυτο Βάμβα. *The Gleaner*, 26, 255-280. <https://doi.org/10.12681/er.75>

Ο ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ,
«ΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» ΚΑΙ
Ο ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΣΤΟΝ ΝΕΟΦΥΤΟ ΒΑΜΒΑ

ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΟΙΚΙΛΩΝ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΑΥΤΟΓΡΑΦΩΝ του Στέφανου Α. Κουμανούδη αρκετά αναφέρονται στους λογίους της προεπαναστατικής περιόδου, γεγονός που δεν προξενεί κατ' αρχάς εντύπωση, αν λάβουμε υπόψη τα λεξικογραφικά και βιβλιογραφικά ενδιαφέροντα του συντάκτη τους.¹ Ένδιαφέρον παρουσιάζει ωστόσο η κριτική του στάση: ο Κουμανούδης τονίζει την έχθρότητα της Έκκλησίας απέναντι σε όρισμένους και αναδεικνύει την ένασχόληση με τα έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας καθώς και την προσπάθεια εισαγωγής της φυσικής επιστήμης στην προεπαναστατική παιδεία ως βασικούς παράγοντες για την αποδέσμευση από τη δεισιδαιμονία και τις προλήψεις, φαινόμενα που συνέβαλαν στην Έπανάσταση.

Σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής, η ανάπτυξη της παιδείας στα προεπαναστατικά χρόνια δεν υπήρξε παρά η έκφραση ενός φυσικού χαρακτηριστικού του ελληνικού έθνους, το οποίο δεν έπαψε ποτέ να καλλιεργεί τα γράμματα, γεγονός που αποδείκνυε την πνευματική του συνέχεια. Η εκπαίδευση στην Τουρκοκρατία, κατά τις αντιλήψεις αυτές, παρά την έχθρότητα των Τούρκων, συνέβαλε στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και των παραδοσμένων θρησκευτικών αξιών. Το φαινόμενο υπήρξε ένα από τα πιό πρόσφορα για την οικοδόμηση της ιδεολογίας του νεοπαγούς κράτους,² στο πλαίσιο της όποιας οι λόγοι της προε-

1. Εκτός της γνωστής *Συναγωγής νέων λέξεων*, της ανέκδοτης *Ελληνικής Βιβλιογραφίας* και της *Συναγωγής λέξεων άθησαυρίστων εν τοῖς ελληνικοῖς λεξικοῖς* (1883), που υπήρξε προϊόν της ένασχόλησής του με τις αρχαίες ελληνικές επιγραφές, το ενδιαφέρον του για τα θέματα αυτά εκφράζεται με πολλά σχετικά σημειώματα στο αρχείο του, βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Αθήνα 1999, σ. 53-55, 57-58.

2. Βλ. σχετικά, Κώστας Λάμπας, «Η ιστοριογραφία της εκπαίδευσης πριν από την επανάσταση του 1821. Παράδοση και ανανεωτικές τάσεις», Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σιλαβενίτης (έπιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και*

παναστασιακῆς περιόδου ἀντιμετωπίζονται συλλήβδην ὡς «διδάσκαλοι τοῦ γένους» ποῦ συνέδεσαν τὸ ἔργο καὶ τὶς δραστηριότητές τους μὲ τὴν ἔθνικὴ ἀπελευθέρωση.³

Ἄς δοῦμε μερικὰ παραδείγματα. Ὁ Α. Ρ. Ραγκαβῆς μὲ ἀφορμὴ μνημόσυνο τοῦ Νεοφύτου Δούκα ἀναφέρεται στὴ «φάλαγγα τῶν πεπαιδευμένων», ἡ ὁποία ὑπῆρξε «συγχρόνως ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ καὶ ἡ πρωταθλητρία τοῦ μεγάλου ἡμῶν ἀγῶνος», τὰ ἔργα τους «κηρύγματα ἀναστάσεως» καὶ «ὁ κάλαμος ὄπλον ἀπολυτρώσεως».⁴ Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη διατύπωση, οἱ «μεγάλοι τοῦ γένους διδάσκαλοι» χαρακτηρίζονται «μάρτυρες τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ», καὶ ἀναγνωρίζεται ὅτι «ἡ ἀνάστασις τοῦ ἔθνους ὑπῆρξε τῶν πνευματικῶν ἐκείνων πόνων ὁ γλυκύτατος καρπός».⁵ Ἡ φυσικὴ εὐφυΐα καὶ φιλομάθεια τῶν Ἑλλήνων συνεισέφερε στὴν ἐμφάνιση «τοῦ παραδόξου τούτου φαινομένου, δηλ. τῆς ζωηροτέρας ἐκείνης ἀναβλαστῆσεως τοῦ δένδρου τῆς παιδείας», μέσα σὲ δεινὲς περιστάσεις, πράγμα ποῦ ἀποδεικνύει πόσο «νευρώδης διετέλεσεν αἰετοτε ἡ Ἑλληνικὴ φυλή!».⁶ Ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις ποῦ ἀναγνωρίζεται ἡ «ἀμάθεια» τοῦ μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ («ἐκτὸς τῶν ὀλίγων κληρικῶν»), πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, δὲν ἀμφισβητεῖται «ἡ ἔμφυτος τοῦ Ἑλλήνος πρὸς τὴν μάθησιν ροπή», ἡ ὁποία ἐχρησίμεισε

σύγχρονης Ἑλλάδας, 1833-2002, Πρακτικὰ τοῦ Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἱστορίας, τ. Α', Ἀθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, 2004, σ. 464-465.

3. Τὸ περιοδικὸ *Πανδώρα* μὲ ἀφορμὴ τὴ δημοσίευση εἰκόνας τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη σὲ ἄρθρο-βιογραφία τοῦ Π. Καλλιγᾶ ὑπόσχεται νὰ δημοσιεύσει «καὶ τὰς τῶν ἄλλων γνωστοτέρων ὁμογενῶν διδασκάλων, οἵτινες διὰ τῆς διδασκαλίας, τοῦ ζήλου καὶ τῶν συγγραφεῶν αὐτῶν περιέσωσαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, καὶ προετοίμασαν τὴν ἀναγέννησιν τῆς δούλης πατρίδος», βλ. *Πανδώρα Δ'* (1853-1854), 48. Πβ. καὶ τὰ εἰσαγωγικὰ τοῦ περιοδικοῦ στὴ νεκρολογία τοῦ Νεοφύτου Βάμβας: «... ὅστις ἄρα μελετήσῃ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ ἐμελέτησεν ὅλην σχεδὸν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, διακριθεῖσιν ὑπὸ ἀνδρῶν οἷος ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Βάμβας καὶ ὁ Κωνσταντᾶς, καὶ ὁ Δούκας καὶ ὁ Βενιαμίν, καὶ ὁ Κούμας, καὶ ὁ Βαρδαλάχος, καὶ ὁ Γεννάδιος, καὶ τοσοῦτοι ἄλλοι ἀποβιώσαντες ἢ καὶ ζῶντες ἔτι, ἀνδρῶν ἐνδόξως παρασκευασάντων τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα...», βλ. Γεώργιος Σουρίας, «Νεόφυτος Βάμβας», *Πανδώρα ΣΤ'* (1855-1856), 355.

4. Α. Ρ. Ραγκαβῆς, «Νεόφυτος Δούκας», *Πανδώρα ΣΤ'* (1855-1856), 187.

5. Ἐμμ. Κόκκινος, «Λόγος Ἐπιτάφιος. Εἰς τὸ μνημόσυνο τοῦ αἰοιδίμου Μιχαήλ Ποτλῆ ἐκφωνηθεὶς Ἀθήνησι, τῆ α' Δεκεμβρίου 1863», *Πανδώρα ΙΒ'* (1863-1864), 496.

6. Ἀνώνυμος, «Νικηφόρος Θεοτόκης», *Πανδώρα Δ'* (1853-1854), 372 [βιβλιοκρισία γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη].

«ὡς προζύμη [...] τῆς μελλούσης διανοητικῆς τοῦ ἔθνους ἀναπτύξεως».⁷ Οἱ «διδάσκαλοι τοῦ γένους» συνιστοῦν ἕναν ἀπὸ τοὺς παράγοντες, μαζί με τὴν Ἐκκλησία καὶ τοὺς χρηματοδότες τῶν προεπαναστατικῶν ἐκδόσεων, ποὺ «περιέσωσαν διὰ κινδύνων καὶ θυσιῶν καὶ μόχθων τὴν Ἑλλάδα, παρέδωκαν πρὸς ἡμᾶς αὐτὴν δούλην μὲν, ἀλλὰ τηροῦσαν τὰ ἀρχαῖα γνωρίσματα».⁸ Μὲ ἀφορμὴ τὴν παρουσίαση βιογραφικῶν στοιχείων τοῦ Κ. Κούμα σημειώνεται ὅτι «οἱ τοιοῦτοι ἄνδρες περιέσωσαν τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἐθνικότητα, καὶ πρὸς αὐτοὺς ὀφείλεται μεγίστη καὶ αἰώνια εὐγνωμοσύνη».⁹ Ὁ γενικὸς προσδιορισμὸς «διδάσκαλοι τοῦ γένους» περιλαμβάνει ὅλους τοὺς λογίους χωρὶς ἰδεολογικὲς ἢ ἄλλες διακρίσεις,¹⁰ ἐνῶ ὑπὸ τῆ γενικῆ ἔννοια («τῶν φώτων») νοοῦνται συνήθως ὅλοι οἱ λόγοι τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου,¹¹ οἱ ὁποῖοι ἐνσωματώνονται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο στὸ («ἐθνικὸ ἀνθεὸ τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας»)¹²

Μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς, πάντως, διαφοροποιήσεις ἀπὸ τὸ κυρίαρχο σχῆμα. Ὁ Π. Καλλιγὰς, λ.χ. ἐντάσσει τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη στὸν αἰῶνα «τῆς κρίσεως», τονίζοντας ἔτσι τὸν ὀρθολογισμὸ τοῦ εὐρω-

7. Δ. Βικέλας, «Ἡ Ἑλλάς πρὸ τοῦ 1821», *Παρησσός Η'* (1884), 113. Πβ. τὴν ἀποψη τοῦ Εὐθ. Καστόρη γιὰ τὴν ἀμάθεια τοῦ πληθυσμοῦ πλὴν τῶν ἱερωμένων, Κώστας Λάμπας, «Ἡ ἱστοριογραφία τῆς ἐκπαίδευσης», *Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας*, β.π., σ. 465.

8. Ἀνώνυμος, «Ζῶνς Κωνσταντίνου Καπλάνης», *Πανδώρα Ζ'* (1856-1857), 14.

9. Ἀνώνυμος, «Κωνσταντίνος Μιχαῆλ Κούμας», *Πανδώρα ΣΤ'* (1855-1856), 92.

10. «... Περὶ τὰ ἔτη 1796-97 ἐν Βουκουρεστίῳ ὁ Ρήγας ὁ Φεραῖος, ὁ Κοραῆς ἐν Παρισίοις ἀπὸ τοῦ 1800, πλεῖστοι ἄλλοι λόγοι ἐν περιοδικῶς συγγράμμασι, οἳ αὐτοῦ πυρετώδους ἔρωτος, ὅστις ἐνδομύχως ἐθέρμανε τὴν καρδίαν των, ὥστε πάντες παντοιοτρόπως συνέτρεχον καὶ συνέπραττον, τὸ κατὰ δύναμιν ἕκαστος, πρὸς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν...», βλ. Σ.Α.Β., «Σκιαγραφία τῆς καταστάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐξεγέρσεως, καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐπίδρασις τῆς ἐμπορίας», *Παρησσός Α'* (1877), 482.

11. «Ἐσάλπισεν ὅμως τὸ μυστήριον, καὶ ἡ ὁμάς τῶν λογίων καὶ σοφῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ Εὐρώπῃ ἤρχισε τὴν ἀναγέννησιν τῆς πολυπαθοῦς πατρίδος των ὑπὸ τὴν ἐκτενῆ διάδοσιν τῶν φώτων [...] Τὰ φῶτα λοιπόν, οἱ συνδραμόντες ταῦτα ὡσανεὶ καὶ ἡ ἀναφλεγόμενη λάβα τῆς ἐλευθερίας ἐν ταῖς καρδίαις τῶν Ἑλλήνων, ἔφερον τὴν ἐπανάστασιν [...] Ἡγεμόνες, Πατριάρχαι, Ἐξουσιασταί, Πλούσιοι, Πένητες, Ἀρχιερεῖς, Ἱερεῖς, ὅλοι αὐταὶ αἱ τάξεις, συνήνεσαν...», βλ. Ἀριστείδης Χρυσοβέργης, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*, Ἐρμούπολη 1853, σ. 12.

12. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ φαινομένου μετ' ἐπίκεντρο τὸν Κοραῆ, βλ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1989.

παϊκοῦ 18ου αἰώνα: «... Πρὸ πάντων κατὰ τὸν 18ον αἰώνα ἀποφασίζεται ἡ ὑπεροχὴ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ μολονότι ἡ διάνοια δὲν ἀποκτᾶ εἰσέτι τὰ δικαιώματά της, αὐτὴ κυριαρχοῦσα, παρίσταται ὅμως ὡς πρώτη κοινωνικὴ δύναμις καὶ τουλάχιστον ὅλα καθίστανται ἀμφίβολα καὶ προβληματικὰ ἐνώπιόν της. Ὁ 18ος αἰὼν, ὁ αἰὼν τῶν φιλοσόφων καὶ ἠθικολόγων, ἀπὸ τοῦ Λωκίου, Χουμίου, Βολιμβροκίου μέχρι τοῦ Βολταίρου καὶ Ρουσσώ, εἶναι αἰὼν κρίσεως, καθ' ἣν ἡ ἠθικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου καθημέραν προβαίνει κατακτιῶσα καὶ συντρίβουσα τὰς προλήψεις καὶ τὰ δεσμὰ τῆς ἐλευθερίας...».¹³ Παραβάλλοντας τὸν βιογραφούμενο Βούλγαρη μὲ τὸν πιὸ προβεβλημένο Κοραῆ, ὁ Καλλιγὰς θεωρεῖ ἐξίσου σημαντικούς καὶ τοὺς δύο, τὸν δεύτερο συνέχια τοῦ πρώτου, καὶ ἐντάσσει τὸν καθένα στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔζησε.¹⁴ Μιὰ διαφορῆτικὴ ἐπίσης φωνὴ εἶναι αὐτὴ τοῦ Ἡλία Σταθόπουλου, ὅταν ἀναφέρεται στὸν Κοραῆ τὸ 1853: ἐκτὸς τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, στὸ ὁποῖο ὁ Σταθόπουλος ἀναγνώριζε τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο τοῦ Κοραῆ, τοῦ ἀπέδιδε καὶ πολιτικὰ εὐσημα σημειώνοντας ὅτι «ἐνεστάλαξεν εἰς τὰς καρδίας τῶν νέων τὰ αἰσθήματα τῆς ἐλευθερίας, τῆς συμπαθείας, τῆς δικαιοσύνης καὶ ἐν γένει τῆς ἀρετῆς, καὶ κατεπολέμησε τὸν ζυγὸν τῆς ἱεροκρατείας, καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς ὀλιγαρχίας».¹⁵

Ἄναφορὲς στὴ διάσταση τῆς Ἐκκλησίας μὲ τοὺς λογίους τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς δὲν συναντᾶ κανεὶς στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κ. Κούμας, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται νηφάλια στὰ ζητήματα αὐτὰ στὸ ἔργο του *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, ἀνήκει στὴ λογιόσυνῃ τῆς διασπορᾶς καὶ δὲν ἐκπροσωπεῖ οὔτε τὴν ἐποχὴ, ἀλλὰ οὔτε τίς ἰδεολογικὲς ἀνάγκες

13. Π. Καλλιγὰς, «Βίος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρω», *Πανδώρα Α'* (1850-1851), 495.

14. «... Ὅσα ἔγραψεν εἰς τὴν καθομιλουμένην γλῶσσαν εἶναι πλήρη χάριτος καὶ ἀφελείας, οὔτε διαφέρουσιν ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τοῦ Κοραῆ οὐσιωδῶς ἀλλ' εἰς τοῦτον ἀνήκει ἡ δόξα, ἀρχίζων ἐκεῖ, ὅπου ὁ προκάτοχός του ἐτελείωσε, νὰ λάβῃ ὡς ὀρηκτῆριον τὴν ἐλευθερίαν, ἣτις ἀναγκαίως τὸν φέρει εἰς πολιτικὰς συζητήσεις, ζένας εἰς τὸν Εὐγένιον, καὶ τὸν ὀπλίξει κατὰ τῶν προλήψεων καὶ ἐλλείψεων τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς. Διὰ τοῦτο, ἐνῶ ὁ Εὐγένιος ὑπῆρξε συμβιβαστικός καὶ θεωρητικός, ὁ Κοραῆς ἐδείχθη κριτικός καὶ πρακτικός. Διαχωρίζοντες ὅμως ἐκάστου τὰς ἐποχὰς, θέλομεν δικαίως ἀμφοτέρων τὴν ἔξοχον ἐνέργειαν, καὶ θέλομεν ὁμολογήσει ὅτι ὑπῆρξαν διδάσκαλοι τοῦ ἔθνους, καθεὶς εἰς τὸ εἶδος του», βλ. Π. Καλλιγὰς, *ὁ.π.*, 525-526.

15. Ἡλίας Σταθόπουλος, *Ὁ Ἄ. Ραγκαβῆς καὶ ὁ Π. Σοῦτσος*, ἡ ἡ νέα ἐπιστήμη περὶ τῶν φαινομένων τῆς αὐτομάτου κινήσεως τῆς τραπέζης καὶ ἡ Νέα Σχολὴ τοῦ γραφμένου λόγου, ἡ ἡ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων, Ἀθήνα 1853, σ. 27.

τοῦ νεοδημιουργημένου κράτους.¹⁶ Τὸ ἔργο τοῦ Ζαβίρα ἀνήκει ἐπίσης στὴν ἴδια κατηγορία,¹⁷ ἐνῶ καὶ ὁ Μανουὴλ Γεδεών ἀποτελεῖ μιὰ ἐξαιρετική περίπτωση.¹⁸ Ἡ θρησκεία, κατὰ τὴν ἄποψη τῆς πλειονότητος τῶν λογίων, συνιστᾷ τὸ κατ' ἐξοχὴν συνεκτικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας.¹⁹ Ἡ διατύπωση τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου γιὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι χαρακτηριστική: «Ἐσωσε τότε τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος πρὸ πάντων ἢ πιστὴ ἀφοσίωσίς του εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων αὐτοῦ».²⁰ Ἀκόμη καὶ ὁ Καλλιγὰς στὴ βιογραφία τοῦ Βούλγαρη αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τονίσει στὸν πρόλογο τὸ νόμιμο τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ κληρικοῦ

16. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τὸ Ἐθνικὸ Πάνθεον τῶν βιογραφιῶν καὶ τῶν προσωπογραφιῶν (1828-1876)», Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (ἐπιμ.), *Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας*, β. π., σ. 172· Κώστας Λάππας, «Ἡ Ἱστοριογραφία τῆς ἐκπαίδευσης», β. π., σ. 464-465.

17. Ὁ Ζαβίρας (1744-1804), ἔμπορος ποὺ ἔζησε στὴν Οὐγγαρία, παρουσιάζει μὲ ἀντικειμενικὸ τρόπο τὴ σύγκρουση τοῦ κατεστημένου καὶ τῆς Ἐκκλησίας μὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς λογίους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, ὅπως συμβαίνει π.χ. μὲ τὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη καὶ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα, βλ. Γεώργιος Ἰωάννου Ζαβίρας, *Ἀνέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου, Ἀθήνα 1872, σ. 350-353, 418-421. Βλ. καὶ σὴμ. 36.

18. Ἄλκης Ἀγγέλου – Φίλιππος Ἡλιοῦ (ἐκδ.), *Μανουὴλ Ι. Γεδεών, Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1976.

19. Παραθέτω κάποια παραδείγματα: «... Ἄλλ' ὅμως ἡ εὐγενὴς τοῦ Ἑλληνος φύσις καὶ ἡ τοῦ κλίματος δεξιότης καὶ ἄλλα τινὰ ἠθικὰ καὶ φυσικὰ αἷτια, καὶ τὸ μέγιστον καὶ κράτιστον, ἡ πάτριος εὐσέβεια, ἀνεπτέρουν τὸ ἔθνος...», βλ. Σοφοκλῆς Κ. Οἰκονόμος, *Περὶ Μάρκου τοῦ Κυπρίου καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ συγγραφείσης εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον ἐρμηνείας τῶν Ἱπποκράτους Ἀφορισμῶν διατριβή, ἐν ἧ καὶ μιὰ λέξις πρὸς τὸν Φαλλμεράδερρον*, Ἀθήνα 1843, σ. 3· «... Κινούμενοι ἐκ τῶν δύο τούτων ὑψηλῶν ἀρχῶν, τῆς θρησκευτικῆς, λέγω, καὶ τῆς γενεαλογικῆς, ὠφελούμενοι δὲ καὶ ἐκ τῆς νοθρότητος, τῆς ἀβελτηρίας καὶ τῆς ἀπρονοησίας τῶν κρατούντων, ἐσχετίζοντο πρὸς τὰ σοφὰ καὶ βιομήχανα ἔθνη τοῦ κόσμου...», βλ. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Λονδίνο 1853, τ. Α', σ. 17· «... ἅμα δὲ μνημονεύσω τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων ἀοιδίμων πατέρων καὶ διδασκάλων ἡμῶν, οἵτινες ἐν χρόνις δυστυχέσι βιοῦντες, ἐν περιστάσεσι καὶ καιροῖς δεινοῖς ἐκαλλιέργησαν κατὰ τὸ δυνατόν τὰ γράμματα, οὕτω δὲ διετήρησαν τὴν θρησκείαν καὶ τὴν γλώσσαν, τὰ τιμαλφέστερα ἡμῶν πράγματα...», βλ. Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἐλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστάσεως (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 1.

20. Κ. Θ. Δημαρῆς (ἐπιμ.), *Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (ἡ πρώτη μορφή: 1853)*, Ἀθήνα 1970, σ. 119.

σχήματος και τῆς εὐσέβειας τοῦ Βούλγαρη μετὰ τις ἐπιστημονικὲς ἐνασχολήσεις του.²¹ Ἔνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα κείμενα ποὺ ἐξαίρουν τὸ γεγονός τῆς ἀπομάκρυνσης τῆς παιδείας ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς περιορισμούς δὲν εἶναι ἐλληνικό: «οὐδεὶς ἦτο ἀνικανώτερος νὰ καταδείξῃ τὴν πρὸς τὴν ἔνωσιν ὁδὸν ἢ οἱ ἀμαθεῖς, ἀγροῖκοι, προληπτικοὶ καὶ θρησκοὶ εἰς τὸ ἄκρον ἱερεῖς καὶ μοναχοί. Διὸ καὶ οἱ ἐπισημότεροι διδάσκαλοι τῆς νέας ταύτης ἐποχῆς, οἱ Κερκυραῖοι Βούλγαρις (γεν. 1716) καὶ Θεοτόκης (γεν. 1736), ὁ καὶ πατὴρ τῶν πρακτικῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπιστημῶν, δοξάζονται οὐκ ὀλίγον ὑπὸ τῶν εὐγνωμόνων Ἑλλήνων, διότι διὰ τῶν μαθημάτων, τῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν μεταφράσεων αὐτῶν διέσεισαν κατὰ πρῶτον τὸ χυῖνον τοῦ κληρικοῦ ἐπαγγέλματος, καὶ διὰ τούτου ἔθεσαν νέαν σφραγίδα ἐπὶ τοῦ διδακτικοῦ στοιχείου τοῦ ἔθνους ὀλοκλήρου...».²²

Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο βρίσκεται ἡ διαφορὰ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κουμανούδη. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἕνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κοσμοθεωρίας του ὑπῆρξε ἡ ἀμφισβήτηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς κυρίαρχου ἱστορικῶς θεσμοῦ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ἀμφισβήτηση ποὺ ἀγγίζει

21. «... Τότε μόνον ὁ ἄνθρωπος δὲν συγγέει πᾶν φαινόμενον τοῦ ὕλικου ἢ νοητοῦ κόσμου μετὰ τὴν ἀπόλυτον γνῶσιν τοῦ θεοῦ καὶ δὲν εἰδωλολατρεῖ τὴν φύσιν, νομίζων ὅτι κάμνει θυσίαν εὐάρεστον εἰς τὸν κύριον, ὅταν γνωρίζῃ νὰ διακρίνῃ [...]. Ἡ σπουδὴ λοιπὸν τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἡθικοῦ ἀνθρώπου μεταδίδουν τὴν γνῶσιν τῆς καθαρῆς χριστιανικῆς προσηγορίας τοῦ θεοῦ, τῆς προσηγορίας τῆς παναγαθότητος. Εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ προσιμιάσωμεν μετὰ αὐτὰς τὰς σκέψεις, διὰ νὰ εὐρωμεν τὸν σύνδεσμον τῶν ἰδεῶν τοῦ Εὐγενίου καὶ νὰ ἐννοήσωμεν, πῶς μετὰ τὴν ἄκραν θεοσέβειαν αὐτοῦ συμβαδίζει ἡ ἀκάματος φιλομάθεια καὶ μελέτη πάσης ἐπιστήμης...», βλ. Π. Καλλιγιάς, «Βίος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», *ὁ.π.*, σ. 495.

22. *Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος*, συγγραφεῖσα μὲν ὑπὸ Γ. Γ. Γερβίνου μεταφρασεῖσα δὲ ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ Ἰωάννου Η. Περβανόγλου, Ἀθήνα 1864, σ. 84. Μολονότι ἡ μετάφραση εἶναι πιστὴ, ὁ Περβανόγλου ἔχει «ἐξομαλύνει» κάποιες σκληρὰς διατυπώσεις τοῦ πρωτοτύπου: «... on n'aurait pu trouver des guides plus maladroits pour montrer ce chemin aux Grecs que ces popes et ces moines sans instruction, devenus paysans par la vie au milieu de leurs ouailles et plongés dans la superstition et le bigotisme. Au contraire, les premiers savants de quelque renom de cette nouvelle ère, les Corfiotes Boulgaris [...] et Théotokis [...] dont le dernier a été le fondateur des sciences exactes en Grèce, sont exaltés par les Grecs reconnaissants [...] surtout, puisque par leur enseignement par leurs écrits et par leurs traductions, ils ont été les premiers à ébranler les préjugés du clergé et à réveiller les prêtres de leur apathie imprimant ainsi un nouveau cachet à l'instruction nationale...», βλ. G. Gervinus, *Insurrection et Régénération de la Grèce*, Paris, *χ.χ.*, τ. 1, σ. 94.

τὰ ὄρια τῆς συνολικῆς ἀπόρριψης τοῦ ἴδιου τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῶν δογμάτων του.²³ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πρὸς τὰ ἔξω ἔκφρασή της,²⁴ αὐτὴ ἢ «ἀντιχριστιανικὴ» κοσμοθεωρία δὲν φαίνεται νὰ τὸν ἐγκατέλειψε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του καὶ σφράγισε ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς σκέψης του.²⁵ Ἡ θέση ποῦ οὐσιαστικὰ ἀναπτύσσει στὸ *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, περιγράφοντας τὴ σταδιακὴ παρακμὴ τῆς ἐλληνικῆς τέχνης στὰ βυζαντινὰ χρόνια, εἶναι ὅτι ἡ ἐπιβολὴ τοῦ δόγματος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐμπόδισε τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος.²⁶ Μὲ τὸ ἴδιο

23. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 126-129 καὶ Μαριλίτσα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπείχειρος. Ἕνα ποιητικὸ τεκμήριο αὐτολογοκρισίας*, Αθήνα 2005, τ. Β', σ. 127-174.

24. Ἡ «αὐτολογοκρισία» του στὸν *Στράτη Καλοπείχειρο* δὲν εἶναι τὸ μόνο παράδειγμα· ἡ ἐνταξίη του στοὺς ὀργανωμένους ὁπαδοὺς τοῦ Καίρη θὰ παρέμενε ἄγνωστη ἂν δὲν εἶχαμε τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Καίρη, καθὼς ὁ Κουμανούδης τὴν ἀποκρύπτει ἀκόμα καὶ στὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο, βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 129. Παρὰ τὴν ἔμφαση ποῦ ἔχει δοθεῖ στὸ ζήτημα τῶν ἐλλειπῶν ἐκδόσεων τοῦ *Στράτη Καλοπείχειρου*, δὲν ἔχει ληφθεῖ ἰδιαίτερα ὑπόψη τὸ φαινόμενο αὐτὸ στὸν Κουμανούδη, μὲ ἀποτέλεσμα ἄφ' ἐνός νὰ θεωρεῖται αὐτονόητη ἡ κάποιας μορφῆς «στράτευση» του, πράγμα ἀνακριβές, καὶ ἄφ' ἑτέρου νὰ ἐρμηνεύονται βάσει αὐτῆς συμπεριφορὲς τῶν συγχρόνων του.

25. Στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τόνιζε τὴν ἀνεξιθρησκία τῆς ἀρχαιότητος: «Θρησκευμάτων δὲ συστήματα θεωρητικὰ ἀποκλειστικὰ ἀλλήλων [...] δὲν ὑπῆρχον», βλ. *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐπιμ. Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἀθήνα 1983, σ. 18. Ὁ Κουμανούδης δὲν θὰ συνυπέγραφε τὴν ἀκόλουθη ἀποστροφή τοῦ Κ. Ἀσώπιου καὶ τοῦ Θ. Μανούση γιὰ τὴ «μέση ἐποχή»: «κατ' αὐτὴν [...] κατεστάθη ἡ θρησκεία, τῆς ὁποίας ἡ ἱερότης, αἱ ἐντολαί, αἱ ἐπαγγελίαι παρηγοροῦσι, καθαρίζουσι, ζωογονοῦσι τὰς ἐλπίδας τοῦ ἀνθρώπου», βλ. τὴν ἀγγελία γιὰ τὴν ἐκδόση τοῦ *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* τὸ 1845, Χριστίνα Κουλοῦρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914). Γνωστικὸ ἀντικείμενο καὶ ἰδεολογικὲς προεκτάσεις*, Ἀθήνα 1988, σ. 37-38.

26. Σ. Α. Κ., *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ, Βελιγράδι 1845. Στὰ ἀνέκδοτα σχόλια γιὰ τὸν Σπ. Ζαμπέλιο περιλαμβάνεται καὶ τὸ ἀκόλουθο: «... Ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ ὑμολογεῖ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας μας καὶ θελκτικῶς τοὺς περιγράφει ὡς χρυσοῦν αἰῶνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τίποτε δὲν τὸ ἔχει ὅτι ἐμείναμεν ὀπίσω εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας καὶ ἠθετήσαμεν οὕτω παράγγελμα θεῖον τὸ γνῶθι σαυτὸν καὶ τὴν φύσιν», βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 202 καὶ Μαριλίτσα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπείχειρος*, ὁ.π., σ. 241. Τὸ 1853, παίζοντας, συνέταξε κατ' ἄλογο «αἰρετικῶν» ποῦ περιελάμβανε, ἐκτὸς τῶν παλαιῶν, καὶ συγχρόνους του, ὅπως ἦσαν ὁ Σαρίπολος, ὁ Ἰω. Σοῦτσος, ὁ Θ. Μανούσης καὶ ὁ ἴδιος. Ἀποσπάσματα τῶν «αἰρετικῶν» θὰ συγκροτοῦσαν ἕνα βιβλίον μὲ

κριτήριο ανέλυε και τις δυτικές κοινωνίες ταυτίζοντας τη μεσαιωνική περιόδο με το «σκότος», την «αμάθεια», τη «διδασκαλία» και την «αδράνεια των φυσικών επιστημών», ενώ έκτιμοσε τη σύγχρονη εποχή, στην οποία είχε κατακτηθεί το δικαίωμα της ανεξίθρησκιας.²⁷

Ἡ Τουρκοκρατία, τμήμα τῆς μεγάλης περιόδου τοῦ «ὑπερχλιετοῦς νυσταγμοῦ» τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους,²⁸ ὑπῆρξε ἐπίσης περίοδος δουλείας καὶ αμάθειας, βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ὁποίας ἦταν ἡ προσκόλλησις τῆς κοινωνίας στὴν ἐκκλησιαστικὴ παιδεία.²⁹ Ἡ ἀπομάκρυνση κάποιων ἀπὸ τοὺς λογίους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ἀπὸ τὰ θεολογικὰ θέματα καὶ ἡ ἐνασχόλησή τους μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες ὑπῆρξε ὁ καταλύτης γιὰ τὴν «ἀνάστασις τοῦ ἔθνους».³⁰ Σὲ

τίτλο «Ἀπόδειξις ἐναργεστάτη ὅτι ὅστις μάθη δύο γράμματα δὲν μένει πιστὸς εἰς τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδοξίας», βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 221-222.

27. «Ἐπαινοῦν πολλοὶ τὸν Χριστιανισμὸν πολλαχῶς. Ἄλλ' ἐγὼ βλέπω ὅτι ὅταν ἦτον αὐτὸς ἑαυτοῦ ἐγκρατέστατος καὶ ἀπερῆρφε οὕτως εἰπεῖν ὅλην τὴν ἱκμάδα τῶν συγχρόνων του, οἱ καιροὶ ἐκεῖνοι δὲν ἦσαν οἱ κάλλιστοι· τυραννίαι, φόνοι συγνοί, ἀδικίαι ἐπράττοντο. Τὰ δικαστήρια ἦσαν ἀδύνατα. Ταῦτα ἦσαν εἰς τὸν μεσαιῶνα ἀναντιβῆτως, πρὸς δὲ καὶ σκότος πολὺ καὶ αμάθεια καὶ δεισιδαιμονία. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἔκειντο ἀδρανέστατα, καὶ ὅμως τότε ἔλαμψεν ὁ Παπισμὸς. Τώρα δέ, ὅτε δῆθεν ἄθεοι ἐγίναμεν, καὶ δικαιοσύνη πλειότερα εἰς τὸν κόσμον ἀναφαίνεται καὶ ἡ σοφία αὐξάνει. Δὲν ὑπάρχουν πλέον οἱ τακτικοὶ λησταὶ τῶν ὁρέων καὶ πεδίων. Ἀνοχὴ θρησκείας ἡμερώνει τὰ πνεύματα καὶ δὲν χύνονται αἵματα εἰς μάτην», βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 213-214 καὶ Μαριλίτσα Μητσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπύχειρος, ὅ.π., σ. 146-148.

28. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου 1853 κατὰ τὴν ἐπέτειον ἐορτῆν τῆς ἰδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ὁθωνος περὶ Πολιτικῆς Ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1853, σ. 25.

29. Ἡ αἰτιολόγησις γιὰ τὴν παράθεσις τῶν «ἐγκλημάτων» τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων σὲ σημείωμα τοῦ 1852 εἶναι ἡ ἐξῆς: «Διὰ νὰ γνωστεύσωμεν καὶ νὰ ποθησωμεν ἄλλην ἀγωγὴν, οὐχὶ τὴν τυπικὴν ἐκείνην καὶ νεκρὰν καὶ ἄκαρπον τῆς ἐκκλησίας, ἥτις δὲν κατώρθωσε νὰ μᾶς κάμῃ ἠθικούς, οὐδὲ κατ' ἐκείνους κἂν τοὺς χρόνους, ὅτε ἡ ὀρθοδόξια ἐμορφώτο», βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 220 καὶ Μαριλίτσα Μητσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπύχειρος, ὅ.π., σ. 235. Τὰ περισσότερα παθήματα τοῦ Στράτη ὀφείλονται σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παιδεία.

30. «Ἄν ἐξετάσῃ ὁ Ἕλληνας τὴν πρὸ 3 αἰώνων γραμματείαν του θὰ εὕρῃ ὅτι εἰς τὸν 17 καὶ 18 αἰῶνα δὲν ἐξεδίδοντο σχεδὸν ἄλλα βιβλία παρὰ ἐκκλησιαστικά. Καὶ ὅμως τί δυστυχία ἐβασίλευεν εἰς τὸ ἔθνος, σκότος καὶ δουλεία χαμερπῆς. Ἄν ἦσαν καλὰ φύσει ἐν παντὶ τόπῳ καὶ καιρῷ τὰ χριστιανικὰ βιβλία, διατί δὲν ἀνάστην τὸ ἔθνος μας, ἀλλ' ἐχρειάσθη νὰ ἀφήσουν οἱ ἱερεῖς αὐτοὶ τὸ καθ' αὐτὸ ἔργον των καὶ νὰ

αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὁμάδα τῶν λογίων ποὺ ἀποκαλοῦμε σήμερα («ἐκ-προσώπους τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ») ἀπέδιδε ιδιαίτερη σημασία ὁ Κουμανούδης στὰ σχόλιά του, τονίζοντας τὴν ἐχθρότητα τῆς Ἐκκλησίας πρὸς ὀρισμένους: «ὁ θεὸς ἐφώτισέ τινες ἄνδρας ὡς τὸν Εὐγένιον, τὸν Ῥήγαν, τὸν Κοραῆν, τὸν Δούκαν, τὸν Κούμαν, τὸν Γαζῆν, τὸν Βαρδαλάχον καὶ ἐδίδαξαν τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας, τὴν ἰσότητα, καὶ τὴν δίδωξιν τῶν προλήψεων καὶ μᾶς ἔκαμαν οὕτω νὰ ἐπιθυμήσωμεν καὶ πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν. Ἡ δὲ μεγάλη ἐκκλησία καὶ οἱ ὄπαδοί αὐτῆς τοὺς ἀνωτέρω ἄνδρας κατέτρεχον καὶ ἐπισήμως ἔκαιον τὰ συγγράμματά των ἢ τὰ ἀνήρουν μὲ λόγους σαθροτάτους».³¹ Ἐπέκρινε ἐπίσης μὲ αὐστηρότητα τὴ στάση τοῦ Πατριαρχείου στὰ ζητήματα τῆς παιδείας κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, ὅπως καὶ τὸν ἀφορισμὸ τῆς Ἐπανάστασης ἐκ μέρους τοῦ Γρηγορίου Ε΄.³² Ὁ Νεόφυτος Βάμβας ὑπῆρξε, ἐξάλλου, ἓνα παράδειγμα λογίου ὁ ὁποῖος «ἐν τῇ ὀρθῇ ὁδῷ πορευθεὶς» δὲν περιορίσθηκε στὴν ἐκκλησιαστικὴ παιδεία ἀλλὰ ἐκμεταλλεύθηκε τὴν εὐρωπαϊκὴ, καὶ ἔτσι συνέβαλε μὲ τὴν καλλιέργεια «τῆς θύραθεν παιδείας» καὶ τὴ διδασκαλία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, στὴν «ἐλευθερία τοῦ ἔθνους».³³ Ἀκο-

γράφουν πρὸς φωτισμὸν τῶν δυστυχῶν ὁμογενῶν των ἐξωτερικὰ βιβλία ὡς οἱ Εὐγένιοι, οἱ Θεοτόκιοι, οἱ Μελέτιοι, οἱ Γαζαῖοι, οἱ Δούκαιοι! Δὲν μὲ ἀποστομώνει τις; Διὰ τὸ Ὀικονόμος καὶ ὁ Θεόφιλος Καίρης νὰ μὴ συγγράψουν θεολογικὰ βιβλία πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ ἐπροσπάθουν νὰ ἐξηγοῦν τοὺς Ἑλληνικοὺς ὕθλους καὶ τὴν φυσικὴν περιττολογίαν; Διὰ τὸ Παλιουρίτης, ὁ Κωνσταντᾶς, ὁ Βάμβας, ὁ Βενιαμὴν ἐπραῖξαν τὸ αὐτό; Πῶς δὲν ἐμιμήθησαν τοὺς ἐν μακαρίᾳ τῇ δόξει προκατόχους των;», βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ἔ.π., σ. 213-214. Ὁ Κουμανούδης κατέκρινε στὰ σημειώματά του τὶς ἀπόψεις καὶ τὴν πολιτικὴν στάση τοῦ Κ. Οἰκονόμου στὰ χρόνια του, διακρίνοντας ἔτσι τὴν προεπαναστατικὴ ἀπὸ τὴ νέα περίοδο τῆς δράσεως του, βλ. Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Ἡμερολόγιον 1845-1867. Μεταγραφή Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἐπιμέλεια-Ἐπιλεγόμενα Ἄγγελος Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990, σ. 103. Ἐπίσης σ. 55.

31. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ἔ.π., σ. 261 καὶ Μαριλίτσα Μητσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπείχειρος, ἔ.π., σ. 222. Τὸ σημείωμα παραθέτει στὴ συνέχειαν παραδείγματα διώξεων, ὅπως τοῦ «Κρίτωνος στοχασμοῦ», τὴν ὑπόθεση τοῦ Μεθοδίου Ἀθηναίου, καθὼς καὶ τὶς ἀντιδράσεις κατὰ τῶν ἀστρονομικῶν πεποιθήσεων τοῦ Σέργιου Μακραίου.

32. Μαριλίτσα Μητσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπείχειρος, ἔ.π., σ. 250-251. Ἐκτὸς τοῦ σχολίου τοῦ 1883, στὸ ὁποῖο ὁ Γρηγόριος ἐμφανίζεται σὲ ὄνειρο τοῦ Κουμανούδη νὰ μετανεῖ γιὰ «τὸν δεινὸν ἀφορισμὸν τῷ 1821», βλ. καὶ ἄλλα παρόμοια σχόλια στὸ ἀρχεῖο του στὴν ΕΒΕ: φάκ. 21 (1135), ἀρ. 187, φάκ. 32 (1146), ἀρ. 25, φάκ. 28 (1142), ἀρ. 22.

33. Παράρτημα σ. 276.

λούθησε τὸ παράδειγμα τῶν («πρὸ αὐτοῦ διδασκάλων»), τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη καὶ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Κουμανούδης ἐπικαλεῖται τὴν ἀποψη τοῦ Κοραῆ «ὅτι ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς λογικῆς τοῦ Εὐγένιου καὶ τῆς πειραματικῆς φυσικῆς τοῦ Θεοτόκη κατὰ τὸ 1776 χρονολογεῖται, ἡ ἠθικὴ μεταβολὴ τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἐπὶ τὰ κρείττω». ³⁴ Ὁ Κοραῆς ἦταν γιὰ τὸν Κουμανούδη μία προσωπικότητα-πρότυπο, ἡ ὁποία ἐνσάρκωνε τὶς πεποιθήσεις του σχεδὸν γιὰ ὅλα, ἀπὸ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴ λατινικὴ φιλολογία, τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κλασικὰ κείμενα, τὴ λεξικογραφία καὶ τὴ νεοελληνικὴ γλώσσα, ὡς τὴν κριτικὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐπιλογὴ τῆς μετακένωσης ὡς μεθόδου εἰσαγωγῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἐνα πρόσωπο-ἐκπληξὴ πρέπει νὰ ὑπῆρξε ὁ Ἰώσηπος Μοισιούδαξ, ³⁵ ὁ ὁποῖος δὲν ἐντάσσεται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ στὸ πάνθεον τῶν «διδασκάλων τοῦ γένους». Ὁ Κουμανούδης εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ποὺ ἀναφέρθηκαν μὲ ἐκτίμησιν στὸ ἔργο καὶ τὴ δραστηριότητά του. ³⁶ Ὁ Μοι-

34. Παράρτημα, σ. 276. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, κυρίως γιὰ τὶς μεταφράσεις τῆς λατινικῆς γραμματείας, καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης σχολιάζονται συχνὰ ἀπὸ τὸν Κουμανούδη, βλ. ΕΒΕ, φάκ. 16 (1130), 48, 100, 138, φάκ. 21 (1135), 5, φάκ. 31 (1145), 37.

35. Ἡ ἐπαφή του μὲ τὰ κείμενα τοῦ Μοισιούδακα χρονολογεῖται μετὰ τὸ 1870, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ σημειώματα ποὺ βροῖσκουμε στὸ ἀρχεῖο του στὴν ΕΒΕ. Δὲν ἀναφέρεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ παλαιότερα σχόλια σχετικὰ μὲ τὴν παιδεία στὰ προεπαναστατικὰ χρόνια οὔτε στὸν ἐπικηδεῖο τοῦ Βάμβα, κείμενα στὰ ὁποῖα θὰ ταίριαζε κάποια ἀναφορὰ στὸ πρόσωπό του.

36. Τὸν Μοισιούδακα ἀναφέρει ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας στὸ ἔργο του *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη 1833, σ. 576, καὶ κυρίως ὁ Γεώργιος Ζαβίρας, ὁ ὁποῖος τὸν γνώριζε προσωπικὰ καὶ φαίνεται ὅτι τὸν ἐκτιμοῦσε. Τὸν χρησιμοποιεῖ, μάλιστα, συχνὰ ὡς πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ ἄλλους λογίους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου (Γεώργιος Ἰωάννου Ζαβίρας, *Ἀνέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ὁ.π., σ. 290-291, 350-353 (λ. Ἰώσηπος ὁ Μοισιούδαξ), 450-452, 492). Ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν τὸν γνωρίζει ἐπίσης πολὺ καλά (*Ἄλκις Ἀγγέλου - Φίλιππος Ἡλιοῦ* (ἐκδ.), *Μανουὴλ Ι. Γεδεὼν Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους*, ὁ.π., σ. 103, 104, 105, 112). Καταγράφεται μὲ οὐδέτερο τρόπο ἀπὸ τὸν Βρετὸ καὶ τὸν Σάθα (*Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετὸς, Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὀμιλουμένην, ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν*, μέρος Β', Ἀθήνα 1857, σ. 308· Κωνσταντῖνος Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων (1455-1821)*, Ἀθήνα 1868, σ. 563-564). Δὲν βροῖσκουμε ἀναφορὰς στὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς *Πανδώρα* καὶ *Παρνασσός*, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει ἐπανέκδοσι κανενὸς ἀπὸ τὰ ἔργα του

σιόδαξ χαρακτηρίζεται «πρόδρομος» του Κοραΐ, ο οποίος είχε την άτυχία να ζήσει σε εποχή που «το ρύακιον του έθνικου φρονήματος ήτο έτι μικρόν [...] και δέν ήδυνήθη επ' αυτού να εύπλοήση ή λέμβος του άξιολόγου άνδρός». Τα στοιχεία που έντυπωσίασαν τον Κουμανούδη ήσαν «το άπρόκληπτον και το εύπαρρήσιαστον και καθ' όσον σπουδαίος ών και έπιστήμων έγγραψε διαφέρων του Εύγ. Βουλγάρεως και τά έπιστημονικά εις την κοινήν γλώσσαν όπως ήδύνατο διωρθωμένην», καθώς έπίσης και το γεγονός ότι «πολεμει την σχολαστικότητα [και] συνιστά την έπιστήμη των Ευρωπαίων».³⁷ Με πολλά στοιχεία τής σκέψης του Μοισιόδακα μπορούμε να υποθέσουμε ότι συμφωνούσε ό Κουμανούδης, όπως είναι λ.χ. ό όρθολογισμός ως βασικός προσδιορισμός τής όρθής ανθρώπινης συμπεριφοράς και σκέψης, ή άπόρριψη του σχολαστικισμού στην εκπαίδευση, ή ροπή προς την εύρωπαϊκή σκέψη, καθώς και ό κριτικός θαυμασμός προς την άρχαιότητα.

Η άνακάλυψη και μελέτη του έργου του Μοισιόδακα συνδέεται πιθανώς με τή σύνταξη τής Συναγωγής νέων λέξεων, έργο στο όποιο αφιερώθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά μετά τó 1885.³⁸ Ένας λόγιος που φιλοδοξούσε να καταγράψει όλην τή βιβλιακή παραγωγή ήταν σε θέση να

κατά την περίοδο αυτή, βλ. Δημήτριος Σ. Γκίνης – Βαλέριος Γ. Μέξας, *Έλληνική Βιβλιογραφία (1800-1863)*, Αθήνα 1939 και Φίλιππος Ήλιου – Πόπη Πολέμη, *Έλληνική Βιβλιογραφία (1864-1900)*, Αθήνα 2006. Ό Παλαμάς τó 1892 τόν συμπεριλαμβάνει χωρίς σχόλια στη χορεία τών λογίων τής προεπαναστατικής περιόδου (Βενετία Άποστολίδου, *Ό Κωστής Παλαμάς Ιστορικός τής νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1992, σ. 147). Βλ. έπίσης Θ. Ν. Φιλαδέλφους, *Ιστορία τών Αθηνών επί Τουρκοκρατίας από τού 1400 μέχρι τού 1800*, Αθήνα 1902, επανέκδοση με εύρετήρια Νότης Καραβίας, τ. 1, Αθήνα 1981, σ. 93, 119. Δέν τόν αναφέρει ό Παρανίκας στο *Σχεδίασμα περι τής έν τῶ ελληνικῷ έθνει καταστάσεως τών γραμμάτων ούτε ό Π. Άραβαντινός στην *Ιστορία τής Έλληνικής παιδείας παρ' Έλλήσιν*, εισαγωγή-έπιμέλεια Ε. Ι. Νικολαΐδου, Ιωάννινα 1986. Ένδιαφέρον για τó πρόσωπό του έδειξαν στα νεότερα χρόνια οι άσχολούμενοι με τήν παιδαγωγική, βλ. Κώστας Λάππας, «Η Ιστοριογραφία τής εκπαίδευσης», ό.π., σ. 471. Η άνάδειξη τής σημασίας του έργου του έγινε κατ' άρχάς από τόν Κ. Θ. Δημαρά στην *Ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1948, σ. 143-146 και άργότερα κατά τή δεκαετία τού 1970: Άλκης Άγγέλου (έπιμ.), *Ίώσηπος Μοισιόδαξ, Άπολογία*, Αθήνα 1976, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ίώσηπος Μοισιόδαξ: οι συντεταγμένες τής βαλκανικής σκέψης τόν 18ο αιώνα*, Αθήνα 1985 και άναθεωρημένη έκδοση τó 2004. Για τή σχετική βιβλιογραφία βλ. Δ. Γ. Άποστολόπουλος – Έμμ. Ν. Φραγκίσκος (έπιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Αθήνα 1998.*

37. Άρχείο Άρχαιολογικής Έταιρείας, φάκ. Δ'2, άρ. 2 και 4.

38. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ό.π., σ. 97-98. Βλ. έπίσης ΕΒΕ, φάκ. 36 (1150), 26, όπου καταγράφει λέξεις από τόν Μοισιόδακα.

γνωρίζει εκδόσεις και συγγραφείς και γεγονότα, καθώς και τις έκφραζόμενες απόψεις λεπτομερώς. Τα βιβλία εξάλλου ήσαν διαθέσιμα στην Έθνική Βιβλιοθήκη, από την οποία δανειζόταν συστηματικά.³⁹ Γνώριζε επίσης καλά τα γραπτά του Κούμα,⁴⁰ έπομένως και το έργο του *Ιστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, όπου καταγράφονταν πληροφορίες για την προεπαναστατική παιδεία από την πλευρά τῶν ιδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Μανουήλ Γεδεών τοῦ ἦταν και προσωπικά γνωστός,⁴¹ ἐνῶ εἶναι βέβαιο ὅτι συμβουλευόταν τὸ ἔργο τοῦ Ζαβίρα, τῆ βιβλιογραφία τοῦ Βρετοῦ και τὶς ἐκδόσεις τοῦ Σάθα.⁴² Ἀψευδῆ μάρτυρα τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ἀποτελεῖ ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ *Συναγωγὴ νέων λέξεων*.

39. Βλ. π.χ. EBE, φάκ. 35 (1149), ἀρ. 56, ὅπου καταγράφονται 27 βιβλία ποὺ δανείσθηκε (περιλαμβάνονται ἔργα τῶν Μοισιόδακα, Κούμα, Βούλγαρη, Ρήγα, τὰ περιοδικὰ *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* και *Καλλιόπη* κ.ά.). Τὰ ἔργα τοῦ Μοισιόδακα περιλαμβάνονται σὲ κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 1832, βλ. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ἱστορικὰ ἔγγραφα περὶ ἀρχαιοτήτων και λοιπῶν μνημείων τῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως και τοῦ Καποδίστρια*, Ἀθήνα 1967, σ. 226-227. Βλ. ἐπίσης ἀπόδειξη δανεισμοῦ τοῦ Κυριακοδρομίου τοῦ Θεοτόκη, EBE, φάκ. 34 (1148), 13.

40. Σὲ σημείωμα περὶ ἠθικῆς τὸ 1854 ἀναφέρεται στὴν *Ἠθικὴ* τοῦ Κούμα, ἐνῶ στὴ *Συναγωγὴ*, στὸν κατάλογο τῶν πηγῶν του, παραπέμπει σὲ ἔργα του τῶν ἐτῶν 1812 και 1819. Βλ. και τὴ σμμ. 39.

41. Ὑπάρχει ἀλληλογραφία μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1870, ὅταν ὁ Γεδεών ἦταν πρόεδρος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Πιερίας (EBE, φάκ. 5 (1107), 11, 4 (1106), 14, 12γ' (1114γ'), 21, 22), και ἀργότερα γιὰ ὑποθέσεις ἀρχαίων ἐπιγραφῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Γεδεών προσέτρεχε στὸν Κουμανούδη (EBE, φάκ. 4 (1106), 12), ποὺ παρακολούθησε τὰ γραπτά του· βλ. λ.χ. τὶς παρατηρήσεις στὸ ἔργο *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, τοῦ 1890 (EBE, φάκ. 35 (1149), 197). Τὸ γεγονός ὅτι στὸν κατάλογο τῶν πηγῶν τῆς *Συναγωγῆς νέων λέξεων* περιλαμβάνει μόνον τὸ ὄνομά του μὲ τὶς χρονολογικὲς ἐνδείξεις 1885, 1888 και ὅχι τὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* δὲν σημαίνει ὅτι δὲν συμβουλευόταν τὸ συγκεκριμένο περιοδικό, δεδομένου ὅτι τὸ ἴδιο παρατηροῦμε και γιὰ ἄλλες πηγές τοῦ λεξικοῦ του. Στὸν κατάλογο λ.χ. σημειώνει τὸν Μοισιόδακα μὲ τὴν ἐνδειξὴ 1761 ὑποδεικνύοντας τὴν *Ἠθικὴ Φιλοσοφία* ὡς πηγὴ, στὸ λεξικό ὡστόσο περιλαμβάνονται λέξεις τοῦ Μοισιόδακα χωρὶς χρονολογικὴ ἐνδειξή. Ἡ λέξή «παιδοτριβεῖον» (σ. 756) ἐξάλλου ἀντλεῖται ἀπὸ τὸν «Ἐκκλησιαστικὴ Σύρου», ἐντυπο ποὺ δὲν καταγράφεται στὸν κατάλογο τῶν πηγῶν.

42. Γιὰ τὸν Ζαβίρα βλ. EBE, φάκ. 21 (1135), 108, 225, φάκ. 34 (1148), 14, φάκ. 35 (1149), 17. Συμμετεῖχε ἐξάλλου στὴν ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ χειρογράφου, βλ. Γεώργιος Ἰωάννου Ζαβίρας, *Ἀνέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ὅ.π., σ. κε', 36. Γιὰ τὸν Σάθα, βλ. EBE, φάκ. 21 (1135), 36, φάκ. 34 (1148), 129, φάκ. 28 (1142), 40. Ὅσο γιὰ τὸν Βρετό, συμμετεῖχε στὴν ἐπιτροπὴ ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐργαστεῖ στὴ Βενετία γιὰ τὴ σύνταξή τοῦ ἔργου του και ἐπιμελήθηκε ἐπ'

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ποῦ ἀναδεικνύει στὰ σχόλιά του γιὰ τοὺς λογίους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου εἶναι τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας, ἐκφράζοντας τὴν προτίμησή του γιὰ τὴν ὀμιλουμένη. Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ θέματα στὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζει τὴν πρωτοκαθεδρία τοῦ Κοραΐ· τὸ προσέχει καὶ τὸ σχολιάζει στὰ κείμενα τοῦ Μοισιόδακα,⁴³ ἐνῶ στὸν ἐπικηδεῖο γιὰ τὸν Βάμβρα ἡ ἐπιλογή τοῦ ἀπλοῦ ὕφους χαρακτηρίζεται «πολιτικὸ» ζήτημα, ἀφοῦ ὁ Κουμανούδης τὴ συνδέει μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Βάμβρα γιὰ «ἀληθῶς καὶ ἐντελῶς ἀνεξάρτητον πολιτικὸν βίον».⁴⁴

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέραμε συνάγεται ὅτι ὁ Κουμανούδης δὲν θεωροῦσε ἐνιαία τὴν ὁμάδα τῶν «διδασκάλων τοῦ γένους», διέκρινε τὶς ἰδεολογικῆς ἀντιπαλότητες τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου καὶ τασσόταν σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὴ μία. Κατὰ τὴ συνήθειά του, ὥστόσο, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ζητήματα ποῦ πίστευε ὅτι θὰ προκαλοῦσαν ἀντιδράσεις, ἀπέφευγε τὴ «σαφήνεια» στὰ κείμενα ποῦ δημοσίευε ἢ σκόπευε νὰ δημοσιεύσει. Σὲ κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἀναφέρεται σαφῶς στὴ διάσταση τῆς προεπαναστατικῆς Ἐκκλησίας μὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς λογίους. Νύξεις περὶ δεισιδαιμονίας καὶ προλήψεων δὲν ὑπάρχουν στὰ κείμενα ποῦ δημοσίευσε οὔτε σὲ αὐτὰ ποῦ ἐφθασαν κοντὰ στὴ δημοσίευση, μὲ ἐξάιρεση τὸν σχεδιαζόμενον πρόλογο τῆς *Συναγωγῆς νέων λέξεων*, ὁ ὁποῖος εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν θὰ εἶχε αὐτὴν τὴ μορφή στοῦ τελικοῦ κείμενο.⁴⁵

ἀμοιβῆ τὴν ἔκδοση τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ καταλόγου του, βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 54.

43. «... Ἔχει ὅμως εἰς τὴν γλώσσαν του τινὰ λίαν ἀξιοκατάκριτα, καθὼς τὴν κατὰ χροσιν τοῦ μῆτε ἀντὶ τοῦ ὄχι καὶ τοῦ οὔτε καὶ τὸ δίδεται = es giebt καὶ ἄλλα τινά. Εἶναι ὅμως ἐν τοῖς βιβλίοις του καὶ τινὰ καλῶς γεγραμμένα μέρη, τὰ ὁποῖα καὶ σήμερον μετὰ ἑκατὸν εἴκοσι ἔτη ὄχι ἀγῶδες ἀναγινώσκονται...», βλ. Ἀρχεῖο Κουμανούδη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, φάκ. Δ'2, ἀρ. 2. Ὁ Κουμανούδης πίστευε ὅτι ἡ νεοελληνικὴ, ἡ ὁποία ἦταν συνέχεια τῆς ἀρχαίας, ἔπρεπε νὰ μελετηθεῖ στὴν ἐξέλιξή της, τὴ χαρακτήριζε ἀδιάπλαστη καὶ συμφωνοῦσε μὲ τὴν κοραϊκὴ ἄποψη γιὰ τὴ διόρθωσή της. Ὁ ἴδιος ἔκλινε πρὸς τὴ «δημώδη». Γιὰ τὶς γλωσσικῆς πεποιθήσεις του βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 56-65 καὶ Μαριλίτσα Μητσού, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπίχειρος*, ὅ.π., σ. 105-126. Τὸ 1886 πάντως ἐξέφρασε τὸ θαυμασμό του γιὰ τὴν ἀρχαῖζουσα τοῦ Δούκα: «... ζηλώσας τὸ Ἑλληνισμῶ, ὃ ὁ ἀνὴρ παρὰ πάντα τὸν βίον ἐπετήδευσεν μὲν, ἀναμαρτήτως δὲ οὐ κατώρθωσεν, ὡς ἔχει ἡ ἀλήθεια, πολὺ δ' ἐκείνου ἦττον ἐγώ, νῦν», βλ. Ἀρχεῖο Κουμανούδη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, φάκ. Δ'2, ἀρ. 5.

44. Παράρτημα σ. 278.

45. «... Ἄμα τὸ ἔθνος περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἀπέσεισε τὸν βαρὺν ὑπερχιλιετῆ νυσταγμὸν τοῦ πνεύματος καὶ μισῆσαν τὴν ἀμάθειαν τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ τὴν δουλείαν, ἐπόθησε τὸν φωτισμὸν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῶν πάλοι προγόνων του,

Σὲ αὐτὰ τὰ κείμενα συναντᾶμε ὅλους τοὺς κοινούς τόπους τῆς ἐπο-
χῆς. Ὁ Κουμανούδης ἀναφέρεται στὰ «φυσικὰ» προσόντα τῶν Ἑλλή-
νων,⁴⁶ στὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται ἡ εὐφυΐα, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴ δημοκρα-
τία, τὴν ἐλευθερία καὶ γιὰ τὰ γράμματα,⁴⁷ καθὼς καὶ στὸ «ιδιάζον τῆς
φύσεως» τῶν Ἑλλήνων.⁴⁸ Δὲν ἀμφισβητεῖ τὴ διατήρηση τοῦ ἐλληνικοῦ
ἔθνους ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ «καθ' ὅλον τὸν μέσον αἰῶνα»,⁴⁹ ἐποχὴ
ὡστόσο κατὰ τὴν ὁποία «ἐξησθένισεν ὅχι ὀλίγον τὸ ἐθνικὸν τῶν Ἑλλή-
νων φρόνημα», ἀφοῦ οἱ Βυζαντινοὶ «εἶχον ἀπομακρυνθῆ τῆς υἱοῦς φιλο-
σοφίας, ἐμπειρόντες εἰς σχολαστικότητα». ⁵⁰ Τὸ «ἐλληνικὸν στοιχεῖον δὲν
ἠγέρθη» σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου, «διότι οὐκ ἦν ὁ
ἐγείρων, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ παιδεία». ⁵¹ Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν Ἑλ-

ἐφιλοτιμήθη νὰ προβῆ καὶ εἰς πλάσιν λέξεων δι' ὧν νὰ ἐκφράζονται τῇ οἰκείᾳ φωνῇ τὰ
νέα πράγματα καὶ διανοήματα, ἃ ἐπεβάλλετο νὰ ἀποκτήσῃ πρὸς κατασκευὴν βίου
καινοῦ, συμφώνου τῷ νεωτέρῳ πολιτισμῷ. Εἶχε δηλαδὴ μείνει ὁ Ἕλληνας πολὺ ὀπίσω
ἐν πάσαις ταῖς θεωρητικαῖς τε καὶ πρακτικαῖς ἐπιστήμαις καὶ τέχναις, ἃς οἱ δυτικο-
βόρειοι λαοὶ εὐδοκίμως ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἐκαλλιέργουν· τοῦτο συνιδὼν καὶ ἀρξάμε-
νος διψαλέως νὰ μεταγγίξῃ τὴν σοφίαν ἐκ τῆς Δύσεως κατ' ἀρχὰς μὲν σὺν τοῖς πράγ-
μασι καὶ τὰ ὀνόματα αὐτὰ τὰ ξένα παρελάμβανε...», βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Λεξικογρα-
φία καὶ Ἰδεολογία», Προλεγόμενα στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἔργου τοῦ Σ.Α.Κ. Συναγωγὴ
νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν, Ἀθήνα 1980, σ. XIII.

46. «... Ἡμεῖς δὲ οἱ Ἕλληνες [...] καὶ μάλιστα φύσεως ὀξυτέρως καὶ νοημονε-
στέρας [...] ἐμείναμεν [...] νεναρκωμένοι, ἀκίνητοι...», βλ. Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει ἡ
τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, ὅ.π., σ. 10.

47. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναφέρονται στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἔργο
ποῦ ἐνῶ προσωρίζεται νὰ ἐκδοθεῖ, παρέμεινε ἀνέκδοτο ὅσο ζοῦσε ὁ Κουμανούδης, βλ.
Στεφάνου Α. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ὅ.π., σ. 23,
58, 63. Οἱ Ἕλληνες χαρακτηρίζονταν «ἔθνος σωματικῶς καὶ ψυχικῶς κάλλιστα προι-
κισμένον ὑπὸ τῆς φύσεως», βλ. ὅ.π., σ. 13. Γιὰ τὰ ἐθνικὰ προτερήματα, ὅπως προ-
βάλλονται στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, βλ. Χριστίνα Κουλούρη,
Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914)..., ὅ.π., σ. 75, 76.

48. Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, ὅ.π., σ. 26.

49. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου 1853*..., ὅ.π., σ. 24.

50. Στεφάνου Α. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ὅ.π.,
σ. 48, 51. Γιὰ τὸ «ἐθνικὸν φρόνημα» βλ. καὶ τὸ ἄρθρο γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κορι-
τσιῶν στὴν Ἑλλάδα ὅπου ὁ Κουμανούδης σημειώνει ὅτι «διὰ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας,
ἐτηρήσαμεν τὸ ἐθνικὸν φρόνημα ὅσον ἠδυνάμεθα εἰς τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, καὶ
ταυτὴν ἐλευθερωθέντες, αὐτὴν τῆς ἐλληνικῆς τὴν μάθησιν ἔχομεν ἀρίστην βοήθον εἰς
πᾶν καλὸν καὶ γενναῖον», βλ. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Γινῶμαι περὶ τῆς παρ' ἡμῶν
ἀνατροφῆς καὶ παιδείας», *Φιλόπατρις*, 23 Δεκεμβρίου 1855.

51. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου 1853*..., ὅ.π., σ. 24.

λήνων κατά την προεπαναστατική περίοδο τονίζεται σέ όλα τὰ κείμενα,⁵² με διατυπώσεις οὐδέτερες καὶ συχνὰ ἀσαφείς. Ὁ ὀρισμὸς τῶν «διδασκάλων τοῦ ἔθνους» λ.χ. εἶναι ὁ ἀκόλουθος: «διδασκάλους δὲ ὠνόμασα πάντας τοὺς μετασχόντας παιδείας ὀρθῆς, λαϊκούς τε καὶ ἱερωμένους. Οὗτοι οἱ διδάσκαλοι ἀείποτε ἐθνικῶς ἐβίουν καὶ τὸν ἐθνισμόν ἡμῶν ἀνεξήριπτον καὶ ἀπετόλμων τινὰ τολμήματα, ἡρέμα δὲ πῶς καὶ τοῖς καιροῖς ὅτε μὲν ὑπέικοντες, ὅτε δὲ ἀντιτασσόμενοι». Ὁ Κοραῆς ἀναδεικνύεται ὡς ὁ σημαντικότερος ἀπὸ τοὺς «διδασκάλους» ποὺ ἐνήργησαν πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ «εὗρε πειθόμενον τὸ Πανελλήνιον εἰς τὰς κυριωτέρας καὶ ἀσφαλεστέρας τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ συμβουλῶν».⁵³ Κανένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ σχολιάζει κατ' ἰδίαν δὲν ὑπάρχει στὰ δημοσιευμένα κείμενα. Στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* ποὺ προοριζόταν γιὰ ἐκδοση, ἀφοῦ σημειώνει ὅτι τὰ «γράμματα» καὶ οἱ «ἐπιστῆμες» ὑπῆρξαν βοθηθητικοὶ παράγοντες γιὰ τὴ «διάσωση» κάποιων «στοιχείων τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως», ἀναφέρεται μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια στὴ μὴ ἐνασχόληση τῶν λογίων «πλέον ἀποκλειστικῶς ὡς πρότερον εἰς τὰ θεολογικά», τονίζοντας μάλιστα τὸν θετικὸ ρόλο, ὡς πρὸς αὐτό, τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν ἀρχιερέων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀδράνεια τῶν μοναστηριῶν. Ἄλλοι παράγοντες ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του συνέβαλαν στὸν «φωτισμὸν» τῶν Ἑλλήνων καὶ ὀδήγησαν στὴν Ἐπανάσταση ὑπῆρξαν ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, καθὼς καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀρχαιογνωστικῶν σπουδῶν στὴ Γερμανία. Στὰ κείμενα αὐτὰ περιλαμβάνονται ἐπίσης ἀναφορὲς στὰ προσκόμματα ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ Τοῦρκοι κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, τὰ «ἀνυπόφορα δεινά», μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ «κωλύσεις εἰς ἐπισκευὴν ἢ ἀνίδρυσιν ἐκκλησιῶν ἢ σχολείων».⁵⁴

52. Στὴ βιβλιοκρισία γιὰ τὴν *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως* τοῦ Σπ. Τρικούπη ἐπέκρινε τὴν παράλειψη στὴν εἰσαγωγή «τοῦ ἀοιδίμου Ῥήγα καὶ τοῦ τολμηροῦ κινήματός του, τοῦ σημαντικωτάτου διὰ τὴν ἔξαψιν τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας αἰσθημάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ» καὶ παρατηροῦσε ὅτι ὄφειλε ὁ συγγραφέας νὰ «παρεμβάλει» «ὅπου καὶ ὅπως πρέπει βραχέα τινὰ καὶ περὶ τῆς εἰς τὰ γράμματα ἐπίδοσεως τῶν Ἑλλήνων ἥδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος», τὰ κινήματα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, καθὼς καὶ τὴ σύσταση τῆς Ἰονίου Πολιτείας, βλ. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ Σπυρίδωνος Τρικούπη. Ἐν Λονδίῳ 1853-1854» *Πανδώρα ΣΤ'* (1855-1856), 71-72.

53. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου 1853...*, β.π., σ. 25 καὶ Στεφάνου Α. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, β.π., σ. 63-64.

54. Στεφάνου Α. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, β.π., σ. 58-64.

Δέν θά βροῦμε πάντως πουθενά τή θρησκεία νά συμπεριλαμβάνεται στα ἔθνικα χαρακτηριστικά τῶν Ἑλλήνων, ἡ πολιτική ἐλευθερία ἀποτελεῖ σημαντικό στοιχεῖο τῆς ἀνάλυσής του,⁵⁵ ἐνῶ ἡ χρήση τοῦ ὄρου («γίγης φιλοσοφία») σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τὸ σχολαστικισμό παρουσιάζει ἰδιαιτέρω ἐνδιαφέρον, καθὼς παραπέμπει στίς σχετικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἄν συνυπολογίσουμε λοιπὸν καὶ τίς μὴ δημοσιοποιημένες ἀπόψεις του,⁵⁶ θά διαπιστώσουμε ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ λογιόσυνῃ δὲν εἶναι τυχαῖο. Στὸ ἱστορικὸ σχῆμα τοῦ παρελθόντος τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, οἱ «φιλογενεῖς» καὶ «μεγαλοπολιταί τῆς Ἑλλάδος τῶν νεωτέρων χρόνων»⁵⁷ ἀποτελοῦν ἓνα ἀναπόσπαστο τμῆμα. Τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν ποὺ συγκεντρώνει καὶ σχολιάζει ἀσφαλῶς ὀφείλεται σέ μεγάλο βαθμὸ στα βιβλιογραφικὰ καὶ λεξικογραφικὰ του ἐνδιαφέροντα. Οἱ «ἀντιχριστιανικὲς» του ὠστόσο πεποιθήσεις τὸν ὀδηγοῦν νά ἀνιχνεύσει στοιχεῖα τῆς δράσης τῶν λογίων πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, τὰ ὁποῖα τίς ἐπιβεβαιώνουν. Ἔτσι ἡ φωτισμένη αὐτὴ λογιόσυνῃ ἀποτελεῖ ἓνα κεφάλαιο τῆς διδακτικῆς ἱστορίας τῆς δημιουργίας τοῦ νέου κράτους, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Στράτης Καλοπίχειρος ἀποτελεῖ γιὰ τὸ δημιουργό του οὐσιαστικὰ ἓνα παραμῦθι ποὺ ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία τῆς δημιουργίας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους μὲ σαφὴ πρόθεση νά διδάξει τοὺς ἀναγνώστες, νά ὑποδείξει πῶς θά ἔπρεπε νά διαμορφωθεῖ καὶ ποιᾶς μορφῆς ἔθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση θά ἔπρεπε νά προσδιορίζεται τοὺς πολῖτες του.⁵⁸ Ὁ Κουμανούδης συμπεριέλαβε συνειδητὰ λῆμμα

55. Ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων ἀναφέρω τὴ σύνδεση τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴ ρητορεία. Σχολιάζοντας λόγο τοῦ Κ. Οἰκονόμου γιὰ τὸν Γρηγόριο Ε' σημειώνει: «ἀληθῆς ῥητορεία δὲν ἔμπορεῖ νά ἀνθήσῃ ἐν τόπῳ ὅπου δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία», βλ. ΕΒΕ, φάκ. 21 (1135), ἀρ. 187.

56. Ἡ τακτικὴ ποὺ ἐφάρμοζε στὴ δημόσια ἔκφραση τῶν πεποιθήσεών του ἐπιβεβαιώνει μιὰ βασικὴ ἀρχὴ ποὺ διατύπωσε στα νεανικά του χρόνια μὲ ἀφορμὴ τὸν Καίρη: «Ἐγὼ ἐπαινῶ ὅμως μόνους ἐκείνους ὅσοι ἐκφράζουν τὴν γνώμην των δημοσίως, ἢ τοὺς ἀντιχριστιανικοὺς ὅσοι δὲν δημοσιεύουν τι ἐναντίον τῆς πεποιθήσεως των. Ὅθεν καὶ ἀποδέχομαι τὸν Καίρη. Ἐγὼ δὲ μέχρι τοῦδε εἰς τοίους ἀνήκω εἰμπορεῖ νά τὸ μάθῃ τις ὅταν ἀναγνώσῃ τὸ περὶ ζωγραφικῆς μου δοκίμιον. Ἐκεῖ φαίνομαι τῆς δευτέρας τάξεως ὢν καὶ πλησιάζων διὰ τῶν πολλῶν μου ἐλέγχων κατὰ τῶν καθεστώτων, τὴν πρώτην», βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 215.

57. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Περὶ φιλελληνισμοῦ. Λόγος ἐν τῷ Ἀθηναίῳ τῆ 27 Φεβρουαρίου 1866», Πανδώρα ΙΖ' (1865-1866), 8.

58. Γι' αὐτό, παραβάλλοντας τὸν Στράτη Καλοπίχειρο μὲ τὸν Ἐρμῆλο τοῦ Περδικάρη, διαπιστώνει ὅτι τὸ δικό του ἔργο εἶναι «ριζοσπαστικὸ» (ΕΒΕ, φάκ. 21 (1135),

«Μοισιόδαξ») στη *Συναγωγή νέων λέξεων*, («επειδή παρὰ τῆς νεολαίας ἡμῶν ἀγνοεῖται ὁ ἀνήρ») καὶ «πρέπει νὰ τιμᾶται ἡ μνήμη ἀνδρῶν μεγαλοφρόνων, καὶ ἂν δὲν ἠδύτυχησαν ἐν ταῖς ἐνεργείαις των».⁵⁹ Ἡ συμβολικὴ σημασία τοῦ φαινομένου συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴ νέα περίοδο τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων διέκρινε διαφορετικὲς προτεραιότητες ἀπὸ τὶς προεπαναστατικὲς· ἡ σπουδὴ λ.χ. τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, στὴν ὁποία ἀπέδιδε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν (ἀφύπνιση) τῶν Ἑλλήνων, ἀποτελοῦσε πολυτέλεια στὴν παρούσα φάση. Ἔτσι ἀπὸ τὴν «ὀρθὴ παιδεία» τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου κρατοῦσε μόνο τὴ στροφὴ πρὸς τὶς κλασικὲς σπουδές, οἱ ὁποῖες, κατὰ τὴ γνώμη του, ἀποτελοῦσαν ἕναν ἐφικτὸ καὶ πολιτικὰ χρήσιμο στόχο γιὰ τὸ νεοσύστατο κράτος.⁶⁰ Ἐπέκρινε ἐξἄλλου τὴ διαρκὴ προβολὴ τῆς προσφορᾶς τῶν λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, ποὺ ἐπιχειροῦσαν πολλοί, ὑποτιμώντας τὶς προόδους ποὺ εἶχαν συντελεστεῖ μετὰ τὴν ἴδρυσή τοῦ κράτους.⁶¹

ἀρ. 122). Ὁ Περδικάρης ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἐπέκρινε τὴν Ἐκκλησία, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως τοὺς Γάλλους διαφωτιστές. Γιὰ τὸν Ἐρμῆλο βλ. Μαριλίτσα Μητσοῦ, «Ἀταξίες τῆς τύχης στὸν Ἐρμῆλο τοῦ Περδικάρη», *Οἱ ποιητὲς τοῦ Γ. Π. Σαββίδη. Διήμερο στὴ μνήμη τοῦ Γ. Π. Σαββίδη*, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας καὶ Σπουδαστήριον Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1998, σ. 293-308 καὶ Ἐλένη Σταμπουλίδου, «Ὁ Ἐρμῆλος τοῦ Μιχαήλου Περδικάρη (ἕνα προβληματικὸ κείμενο)», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀπόπειρα μιᾶς νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς), Πρακτικὰ Πανελληνίου Συνεδρίου*, Κοζάνη 1999, σ. 403-412.

59. Κ. Θ. Δημαράς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὅ.π., σ. 665.

60. «... Οἱ Ἕλληνες οἱ σπουδάσαντες τὰ μαθηματικὰ κατὰ βάθος καὶ ἔπειτα δοθέντες εἰς τὴν μηχανικὴν ἢ τὴν ἀστρονομίαν, ποῖον ἐν τῷ ἡμετέρῳ κράτει ἢ ἐν Ἐπτανήσῳ ἢ ἐν Τουρκίᾳ στάδιον τῆς ἐαυτῶν ἐνεργείας εὐρίσκουσιν, ἐκτὸς ἂν εἰς ταπεινότερα τινα ἔργα περιορισώσιν ἐκόντες τὴν μεγάλην των ἐπιστήμην. Ἐχομεν ἀπὸ δεκαετίας ἤδη ἐν Ἀθήναις ἀστεροσκοπεῖον, ἔχομεν καὶ ἕνα δῶν ἀστρονόμους ἀξιοτίμους, ἀλλὰ τοὺς πολλοὺς ἐν τοῖς τελευταίοις ἐνιαυτοῖς ἀνακαλυφθέντας πλανήτας καὶ κομήτας δὲν τοὺς ἀνεκαλύψαμεν ἡμεῖς [...] οἱ δὲ λόγοι τῆς ὀλίγης ἡμῶν [...] περὶ ταῦτα ἐνεργείας πολλοὶ [...] καὶ μεγάλοι καὶ οὐκ ἐλάχιστοι πάντων τὸ ἀνοδοποίητον καὶ τὸ μὴ ἀσφαλὲς τῆς χώρας καὶ ἡ ἀνεπάρκεια τῶν χρηματικῶν χορηγήσεων...», βλ. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Παρατηρήσεις περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείσεως», *Φιλόπατρις*, 16 Μαρτίου 1856. Προτεραιότητα ἔχουν οἱ ἀνάγκες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση δασκάλων καὶ γιὰ τὴ διάπλαση «ἐρευνητῶν τῶν ἀρχαιοτήτων ἡμῶν τῶν τε ἐπιγραφικῶν καὶ τῶν ἄλλων τῆς τέχνης».

61. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ σχόλιο σὲ σχετικὸ κείμενο τοῦ Κ. Σάθα στὴ *Χρυσάλλίδα*, ὅπου ἐγκωμιάζονταν οἱ λόγοι τοῦ παρελθόντος καὶ ὑποτιμοῦνταν οἱ σύγχρονοι, βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 234-236 καὶ Μαριλίτσα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στρατῆς Καλοπέχειρος*, ὅ.π., σ. 180-182.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

‘Ο ἐπικήδειος στὸν Νεόφυτο Βάμβρα

‘Ο ἐπικήδειος ἐκφωνήθηκε κατ’ ἀνάθεσιν τῶν πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν⁶² στὶς 12 Ἰανουαρίου 1855 στὸ νεκροταφεῖο. Εἶχε προηγηθεῖ ὁ ἐπικήδειος τοῦ ἐπισκόπου Ἀχαΐας καὶ Ἡλίδος Μιχαήλ ποὺ ἐκφωνήθηκε στὴν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Εἰρήνης.⁶³ ‘Ο Κουμανούδης ἀρνήθηκε νὰ τὸν δημοσιεύσει, παρὰ τὶς πιέσεις τῶν συγγενῶν τοῦ Βάμβρα καὶ τοῦ πρύτανη, γιατί ἐκρινε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, ἀφ’ ἐνὸς ὅτι ἦταν (ἐξ ὑπογείου) γραμμένος καὶ ἀφ’ ἑτέρου ὅτι περιεῖχε «ὑπέρμετρα» ἐγκώμια γιὰ τὸν θανόντα, τὰ ὁποῖα εἶχε ἀναθεωρήσει μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς διαθήκης του.⁶⁴ Ἴσως πάντως νὰ θεώρησε ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ λόγου, ὅπου ἀναπτύσσονταν μὲ σαφήνεια οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ λογιόσυνη, ὑπερέβαινε τὴν «οὐδετερότητα» ποὺ ἐπέτρεπε ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτό του καὶ τὸν ἐξέθετε. ‘Ο Κουμανούδης φαίνεται πὼς ἀποδέχθηκε τὴν πρόσκληση ἀνταποκρινόμενος σὲ μιὰ συμβατικὴ κοινωνικὴ ὑποχρέωση ποὺ τοῦ ὑπαγόρευε ἡ θέση του· εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ἀπόψεις ποὺ ἐξέφραζε ὁ Βάμβρας κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του δὲν τὸν εὔρισκαν σύμφωνο, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὸν Θεόκλητο Φαρμακίδη καὶ τὸν Θεόφιλο Καΐρη.⁶⁵

Ἡ παραβολὴ τοῦ ἐπικήδειου στὸν Βάμβρα τοῦ Κουμανούδη μὲ τὸν ἀφιερωμένο στὴ μνήμη του λόγο τοῦ γυμνασιάρχου τοῦ Γυμνασίου Σύρου,

62. EBE, φάκ. 2 (1104), 97.

63. Ἐφ. Ἀθηνᾶ, 12 Ἰαν. 1855.

64. EBE, φάκ. 33 (1147), 1 (1-5). Κύριος κληρονόμος τοῦ ἦταν ὁ ἀνεψιός του Ι. Βάμβρας, ὁ ὁποῖος μὲ δῆλωση στὶς ἐφημερίδες δέσμευσε ὅλα τὰ γραπτὰ τοῦ θείου του, ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα, ἐπικαλούμενος τὰ πνευματικὰ δικαιώματα ποὺ τοῦ εἶχαν παραχωρηθεῖ κληρονομικῶς δικαίω, βλ. ἐφ. Ἀθηνᾶ, 9 Σεπτεμβρίου 1855. Ἦταν γνωστὸ ἐξ ἄλλου ὅτι εἶχε μεγάλη περιουσία, βλ. ἐφ. Ἀθηνᾶ, 12 Ἰαν. 1855. ‘Ο Κουμανούδης διαφωνοῦσε μὲ τὴ νομικὴ προστασία τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας, γιατί, κατὰ τὴ γνώμη του, περιόριζε τὴ διάδοση τῆς γνώσης, βλ. τὴ διαφωνία του μὲ τὸν Σαρίπολο, EBE φάκ. 36 (1150), ἀρ. 98. ‘Ο Ι. Βάμβρας δώρισε λίγο ἀργότερα τὴ βιβλιοθήκη τοῦ θείου του στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου, βλ. ἐφ. Φιλόπατρις, 24 Μαρτ. 1856.

65. ‘Ο Βάμβρας εἶχε δημοσιεύσει ἄρθρα ἐναντίον καὶ τῶν δύο, βλ. Παρασκευὰς Ματάλας, Ἔθνος καὶ Ὀρθοδοξία. Οἱ περιπέτειες μιᾶς σχέσης. Ἀπὸ τὸ «ἐλλαδικὸ» στὸ βουλγαρικὸ σχίσμα, Ἡράκλειο 2002, σ. 112-113· ἐφ. Αἰών, 10 Ἰαν. 1853, 28 Ἰαν. 1853. Οἱ ἀπόψεις του εἶχαν προκαλέσει συζήτηση, βλ. ἐφ. Ἐλπίς, 10 Μαΐου 1852, 3 Φεβρ. 1853, 21 Φεβρ. 1853. Ἡ ἐφ. Ἀθηνᾶ συχνὰ τὸν ἐπέκρινε κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ γιὰ τὴ μεταβολὴ τῶν ἀπόψεων του στὰ ζητήματα αὐτά.

Γεωργίου Σουρίας,⁶⁶ αποκαλύπτει εξάλλου ενδιαφέρουσες αποκλίσεις στις αντίληψεις των συντακτών τους. Ο Σουρίας τόνιζε τη συνεισφορά του κληρικού στην προεπαναστατική παιδεία και τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε για τη διάσωση της γλώσσας και της θρησκείας του ελληνικού έθνους,⁶⁷ ενώ απέδιδε τη στροφή του Βάμβρα προς τις θετικές σπουδές και τη φιλοσοφία στο γεγονός ότι έλειπαν από τον είδος οι σπουδές και τα μαθήματα στον ελληνικό χώρο.⁶⁸ Ο Κουμανούδης από την άλλη πλευρά, δεν ανέφερε τη θρησκεία ως στοιχείο που διασώθηκε, ενώ απέδιδε μεγάλη σημασία στο γεγονός ότι ο Βάμβρας δεν περιορίσθηκε στα εκκλησιαστικά γράμματα, χαρακτηρίζοντας «όρθη παιδεία» την ένασχόλησή του με την κλασική φιλολογία και τις θετικές επιστήμες, την οποία προέβαλλε ιδιαίτερα συνδέοντάς τη με την «ήθικη μεταβολή» του έθνους και το φυσικό επανάκουθό της, την ελευθερία. Ένα ενδιαφέρον σημείο των δύο λόγων είναι η άποψη που εκφράζουν για τη γλώσσα. Χαρακτηρίζουν και οι δύο τον Βάμβρα όπαδὸ τοῦ Κοραΐ στο ζήτημα της διόρθωσης της γλώσσας, έρμηνεύουν ωστόσο με διαφορετικό τρόπο την κατεύθυνση αυτής της διόρθωσης: ο μὲν Σουρίας θεωρούσε ότι ο Κοραΐς («πρέσβευε την μετά κρίσεως διόρθωσιν της καθομιλουμένης και την κατά μικρόν προσέγγισιν αυτής εις την αρχαίαν»),⁶⁹ ο δὲ Κουμανούδης τοῦ απέδιδε την πεποίθηση ότι ἡ ὀρθὴ παιδεία ἦταν συνυφασμένη με την ὀμιλουμένη γλώσσα.

66. Γεώργιος Σουρίας, «Νεόφυτος Βάμβρας», *Πανδώρα ΣΤ'* (1855-1856), 355-361, 368-375. Κυκλοφόρησε και αυτοτελῶς, Γεώργιος Σουρίας, *Ὁ Νεόφυτος Βάμβρας ἢ Λόγος Ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἑναρξιν τῶν δημοσίων ἐξετάσεων τοῦ ἐν Ἐρμούπολει Γυμνασίου*, Ἐρμούπολη 1855.

67. «... ὅτε παρ' ἄλλοις ὁ τὸν κόσμον ἀπαρνησάμενος κληρὸς ἐν ἀφθόνοις τοῦ κόσμου ἀγαθοῖς ἐτρέφα και τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας μέρος νὰ σφετερισθῆ ἡγωνίζετο, τότε ὁ Ἑλληνικὸς κληρὸς ἐν πολλοῖς μόχθοις και κινδύνοις διέσωζεν ἀπὸ τὸ γενικὸν ναυάγιον τὴν ἱεράν τοῦ ἔθνομου ἡμῶν παρακαταθήκην, τὴν γλῶσσαν και τὴν θρησκείαν...», βλ. Γεώργιος Σουρίας, «Νεόφυτος Βάμβρας», *ὁ.π.*, 357.

68. «... Ἄλλ' ὁρῶν ὅτι ἀπητέτο παρὰ τὴν ἐγκύκλιον μᾶλλον ἐκτεταμένη παιδεία [...] στρέφει τὰ βλέμματα πρὸς τὴν σοφὴν Εὐρώπην [...] τῆ τοῦ Κοραΐ μάλιστα γνώμη ἐξελέξατο τὰ μαθήματα, περὶ ἃ ἐμελλε ν' ἀσχοληθῆ [...] Ποῖα δὲ ἦσαν τὰ μαθήματα ταῦτα; Οἱ μὲν τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα παρ' ἡμῶν διδάσκοντες, ἤδη δὲ και τὰς μεθόδους τῆς διδασκαλίας τροποποιῶντες ἦσαν πλείονες, τῶν δὲ νεωτέρων φυσικῶν, και μαθηματικῶν, και φιλοσοφικῶν γνώσεων ὑπῆρχεν εἰσέτι σπάνις: μετὰ λόγου λοιπὸν ἐτράπη ἐπὶ τὰ σπανιώτερα...», βλ. Γεώργιος Σουρίας, *ὁ.π.*, 358-359.

69. Γεώργιος Σουρίας, *ὁ.π.*, 360.

Σεβαστή ὀμήγουρις,
 μετὰ μεγάλης συστολῆς ἀνοίγω τὸ στόμα ἵνα ὀμιλήσω ἐπὶ τῷ προκει-
 μένῳ διδασκάλῳ, ὃν σήμερον ἀποχωριζόμεθα, διότι καὶ ἀγύμναστος
 ὀμολογῶ ὅτι εἶμαι εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν λόγων, καὶ ὡς νεώτερος πολὺ
 τὴν ἡλικίαν ἄλλων συγκαθηγητῶν μου, μῆτε συμβιώσας μετὰ τοῦ ἀν-
 δρός, μῆτε συμετασχῶν τῶν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀγώνων του, δὲν δύνα-
 μαι βέβαια ἐπαξίως νὰ ὀμιλήσω περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ. Ἄλλ' ὅμως ὑπακού-
 σας εἰς τὴν ἐντολὴν τῆς τοῦ Πανεπιστημίου συγκλήτου ἐπιχειρῶ νὰ εἶπω
 τινα, προσπαθῶν νὰ γίνω διερμηγεὺς τινῶν τουλάχιστον ἐκ τῶν ἐννοιῶν
 καὶ τῶν αἰσθημάτων, ὑφ' ὧν κινουμένη ἡ πατρίς, δημοσίᾳ τιμᾷ τὸν προ-
 κείμενον νεκρόν. Ἐγένετο δὲ ἤδη φροντίς ὑπὲρ τοῦ μὴ ἐν ἐνὶ ἀνδρὶ τὴν
 ἀρετὴν τοῦ ἀποβιώσαντος κινδυνεῦσαι, ἀφοῦ πρὸ μικροῦ ἐν τῷ ἱερῷ ναῶ
 ἀνὴρ σεβάσμιος καὶ πολὺ ἐμοῦ ἀξιώτερος τὸν εἰκότα ἐξεφώνησε λόγον.

Πλήρης [ὄντως]⁷⁰ ἡμερῶν ὁ Νεόφυτος Βάμβας ἐκπνεύσας τὸ ζῆν,
 ἀφοῦ εἰργάσθη ἀπὸ πρῶτας μέχρι ἐσπέρας ἐν τῷ ἀγρῷ τοῦ Κυρίου εὐσυ-
 νειδῶτως, ἀπέρχεται ἀφ' ἡμῶν μετ' ἀγαθῆς ἐλπίδος καὶ ἰλαρός, οὐχὶ βιαί-
 ος καὶ σφοδρὸς ὀλοφυρμὸς προκαλῶν, ἀλλὰ πόθον εἰς ἡμᾶς ἐμβάλλων
 ἡπιόν τινα καὶ ἡρεμον τῆς ἀποικομένης ψυχῆς του καὶ ἐπιθυμίαν ἀναζω-
 πυρῶν τοῦ νὰ καταμάθωμεν τὰ τοῦ μακροῦ καὶ χρησιμωτάτου αὐτοῦ βί-
 ου, ὅπως καὶ κρατυνθῶμεν εἰς ὅμοια ἔργα ἐπ' ἀγαθῷ τῆς πατρίδος. Διότι
 αἱ τιμαί, φίλοι συμπολιῖται, αἱ ἀποδιδόμεναι ὑπὸ τῶν ἐπιζώντων εἰς τοὺς
 τεθνεῶτας, τοὺς ὑπηρετήσαντας ἐξόχως καὶ πιστῶς τὴν πατρίδα εἶναι
 μὲν καὶ ἀπλή, φυσικὴ ἐκχυσὶς τῆς εὐγνωμοσύνης τῶν εὐεργετηθέντων,
 ἀλλὰ καὶ σκοπὸν τινα προτίθενται οὐχὶ ἄσημον τὴν συντήρησιν καὶ διέ-
 γερσιν τῆς φιλοπατρίας τῶν ζώντων, ἐπειδὴ ἐνώπιον τούτων τελοῦνται
 πασιφανῶς καὶ μετὰ πομπικῆς ἐπιδείξεως ὁ δὲ νεκρὸς μεταβάς εἰς τὴν
 αἰωνιότητα καὶ ἀνοίξας τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα πρὸς τὰ τέως ἀθέατα μυστή-
 ρια τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς τοῦ κόσμου καθόλου πορείας, μικρὸν ἴσως
 φροντίζει τῶν ἐνταῦθα μερικῶς γινομένων παρ' ἡμῶν. Οὐχ οὕτως ὅμως
 ἡμεῖς. Συνδεδεμένοι ὄντες τῷ σώματι καὶ πολυειδῶς ἐνοχλούμενοι ὑπὸ
 τῶν ἀχωρίστων ἀπὸ τῆς ὕλης περιστάσεων, ἀνάγκην ἔχομεν πολλάκις
 καὶ πράξεων καὶ ἀκουσμάτων τινῶν καὶ ὡς δημοτελεῖς κηδεῖαι καὶ οἱ
 ἐπιτάφιοι λόγοι καὶ τὰ ἀνεγειρόμενα μνημεῖα καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτο.

Ἄλλὰ ταῦτα πάντα τότε ἀποβαίνουσιν [ἐνεργὰ καὶ] πρόξενα ὠφε-
 λείας εἰς τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν, ὅταν ἀξίως ἀπονέμονται εἰς ἀνδρας,

70. Οἱ λέξεις σὲ ἀγκύλες εἶναι διαγραμμένες ἀπὸ τὸν Κουμανοῦδη.

οἷτινες εὐμοιρήσαντες δώρων φυσικῶν ἐξόχων ἔζησαν καὶ συμφώνως τῷ θείῳ θελήματι ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης, δὲν ἐτράπησαν ὀκνηρῶς εἰς βίον ἀπράγμονα καὶ ἰδιοπράγμονα, ἀλλὰ πᾶσαν αὐτῶν τὴν δύναμιν εἰς ὄφελος τοῦ πλησίον μετεχειρίσθησαν, τὴν μεγίστην τῶν θείων ἐντολὴν ἐμπληροῦντες. Καὶ τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Νεόφυτος Βάμβας. "Ὅθεν καὶ δικαίως ἡ πατρὶς αὐτὸν καὶ ζῶντα ἐτίμησε καὶ τελευτήσαντα τιμᾶ καὶ παράδειγμα προτίθησιν εἰς πάντα φιλότιμον Ἕλληνα.

"Ἐν τινι δὲ μάλιστα ἔγκριται τοῦ ἀνδρὸς τὸ παραδειγματῶδες καὶ τίς ἡ τὸν ὅλον αὐτοῦ βίον πληροῦσα ἀρετὴ; Ἡ φιλοπατρία, λέγω ἀδιστάκτως. Εἰς ταύτην ὑπηρέτησεν ἡ μεγάλη φιλομάθεια καὶ εὐμάθεια αὐτοῦ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους. Δικαίως δὲ ἡ νῆσος Χῖος σεμνύνεται ἐπὶ τῷ ὅτι ἐγέννησε καὶ τοῦτον ὡς καὶ τὸν ἀθάνατον Κοραῆν, ἄνδρας δύο, ἀγομένους διὰ παντὸς τοῦ βίου αὐτῶν ὑπὸ ἀκραιφνεστάτης φιλοπατρίας, τῆς ἀρετῆς ἐκείνης, ἣτις ἐν παντὶ μὲν χρόνῳ καὶ ἔθνει, ἀλλὰ μάλιστα ἐν ἡμῖν τοῖς Ἕλλησιν ἐθεωρεῖτο καὶ τότε καὶ νῦν θεωρητέα ὡς ἀναγκαιοτάτη πασῶν. Ταύτην τις ἔχων καὶ δίκαιος θέλει εἶναι, μὴ ἀδικῶν τὸν πλησίον ἵνα εὐδαιμονῇ τὸ ὅλον τῆς πατρίδος, καὶ σώφρων θέλει διάγει, ἵνα μὴ συννοσῇ αὐτῷ ἡ πατρὶς, καὶ ἀνδρεῖος, ἵνα μὴ δουλεύῃ ὑπὸ ἀδίκους βιαστὰς ἡ αὐτῆ πατρὶς, καὶ φιλομαθὴς καὶ ἐπιμελής, ἵνα πορίζηται πᾶσαν καλὴν καὶ εἰς τοὺς ὁμογενεῖς ὠφέλιμον γινῶσιν, καὶ συντόμως εἰπεῖν συμῆνος ἀρετῶν συνεπάγει ἡ φιλοπατρία.

Ἐδόξαζε δὲ ὀρθῶς καὶ ὁ μακαρίτης, ὅτι ἡ πατρὶς, ἵνα ἀνακύψῃ ἐκ τῆς ταπεινῆς καὶ ἀναξίας καταστάσεώς της, εἰς ἣν εἶχε περιπέσει ἐν μακροῖς χρόνοις δουλείας, χρεῖαν εἶχε μάλιστα τῆς παιδείας. Καθὼς πρῶτον ἔργον τοῦ ἐγειρομένου ἐξ ὑπνου ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἀνοίξῃ τοὺς ὀφθαλμούς, οὕτω καὶ τοῦ ἔθνους τοῦ μέλλοντος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἀναξίαν εἰς λογικὰ ὄντα κατὰστασιν, πρῶτον ἔργον πρέπει νὰ εἶναι τὸ ν' ἀνοίξῃ τοὺς τῆς ψυχῆς ὀφθαλμούς καὶ νὰ ἴδῃ περίξ αὐτοῦ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ, νὰ γνωρίσῃ κάλλιον τὴν ἀθλιότητά του, νὰ δυσφορήσῃ, νὰ ἀγανακτήσῃ καὶ οὕτω νὰ ζητήσῃ πάντα τρόπον λογικὸν θεραπείας τῶν δεινῶν αὐτοῦ. Ταῦτα ἐδόξαζε νέος ὢν ὁ Νεόφυτος, καὶ ἀπεδήμησε λοιπὸν τῆς Χίου, τὸ μὲν διδάσκων, τὸ δὲ διδασκόμενος, ἐν τε Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀλλαχοῦ, ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τὴν δυτικωτέραν Εὐρώπην ἀπελθὼν, πολλῆς καὶ ποικίλης σοφίαςνάματα ἠρύσθη μετὰ προθέσεως ἱερωτάτης, ὅπως ἐπανακάμψας μεταδώσῃ αὐτὰ εἰς τοὺς διψῶντας ὁμογενεῖς. Εἰς τοῦτο τὸ μέρος τοῦ βίου του παρατηρῶ τὸ ἐξῆς· ὅτι καὶ τοι ἱεροδιάκονος γενόμενος ὁ Νεόφυτος Βάμβας ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας, δὲν περιώρισεν ἕμως τὴν παιδείυσίν του εἰς

μόνα τὰ ἐκκλησιαστικά γράμματα, δυνάμενος νὰ πράξῃ τοῦτο ἀνεγκλήτως, ἀλλὰ καὶ τῆς θύραθεν λεγομένης σοφίας ἐραστής σφοδρὸς ἐφάνη, ὡς πεισθεὶς ἐνδομύχως, ὅτι οὕτω μόνον καταρτιζόμενος, διπλῆ παιδείᾳ, θείᾳ τε καὶ ἀνθρωπίνῃ, ἤθελε καταστῆ χρήσιμος εἰς τὸ πολυπαθὲς ἔθνος του καὶ ὑπακούσει εἰς τὰ καλῶς ἔχοντα προστάγματα τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας. Εἶχε παρατηρήσει βέβαια ὁ μακαρίτης, ὅτι οὕτω καταρτισθέντες καὶ δύο μάλιστα τῶν πρὸ αὐτοῦ διδασκάλων χρησιμώτατοι εἰς τὴν πατρίδα ἐγένοντο καὶ ὡς οὐδένες τῶν μέχρι τῆς ὥρας ὑπὸ τὴν δουλείαν ἐκλείσθησαν, Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις καὶ Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης. Ἄν οὗτοι εἰς μόνην τὴν ἐκκλησιαστικὴν παιδείαν περιορίζοντο, οὐδέποτε ἴσως ἦθελεν ἰδεῖ τὸ ἔθνος ἡμῶν ἡμέραν ἐλευθερίας. Καὶ δὲν λέγω τοῦτο ἐγώ, ἀλλὰ ἀξιόπιστος καὶ μέγας ἀνὴρ ὁ Κοραῆς ἐκήρυξε πολλάκις, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς λογικῆς τοῦ Εὐγενίου καὶ τῆς πειραματικῆς φυσικῆς τοῦ Θεοτόκη κατὰ τὸ 1776 χρονολογεῖται, ἡ ἠθικὴ μεταβολὴ τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἐπὶ τὰ κρείττω. Εἰς τὴν ἄμιλλαν, λέγει ὁ Κοραῆς, τὴν ὁποῖαν μεταξὺ τῶν νέων διήγειραν τότε τὰ δύο ταῦτα πρωτοφανῆ συγγράμματα, ὀφείλει τὰ ὀλίγα φῶτα του. Καὶ τίς ἀγνοεῖ παρ' ἡμῖν, ὅτι τὰ ὀλίγα ταῦτα φῶτα τοῦ Χίου ἀνδρὸς ἐξέκαυσαν πῦρ μαλερὸν τῆς παιδείας εἰς ὅλων τῶν Ἑλλήνων τὰς τάξεις καὶ ἀνῆψαν τὸν ἥλιον τῆς ἐλευθερίας μετ' οὐ πολὺν χρόνον ἐν τῷ ὀρίζοντι τῆς Ἑλλάδος; Οὕτω λοιπὸν ὁ Βάμβας ἐν τῇ ὀρθῇ ὁδῷ πορευθεὶς κατὰ τὴν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ διατριβῇ του καὶ ἀνυπόπτως ἐνστερνισθεὶς τὰ διδάγματα τῆς τε φυσικῆς καὶ τῆς ἄλλης φιλολογικῆς τῶν Εὐρωπαίων παιδείας, διαπαντὸς δὲ καὶ τῆς προγονικῆς Ἑλληνικῆς σοφίας ἀντεχόμενος, μετέβη ἀνὴρ ἤδη ὢν εἰς Χίον καὶ σχολαρχῶν ἐκεῖ μετ' ἀνδρικῆς ἰσχύος καὶ κρίσεως καὶ νέα τέως ἀνήκουστα ἐπιστημῶν μαθήματα διδάσκων καὶ τάξιν εἰσάγων καὶ μέθοδον πολὺ διαφερούσας τῶν προτέρων, ἐμόρφωνε πολλοὺς καὶ καλοὺς ἄνδρας, οἵτινες ὡς ἐκ Δουρείου Ἴππου ἐκ τῆς σχολῆς ἐκείνης ἐξεληθόντες πράξεις ἀριπρεπεῖς ἀνέδειξαν μετ' οὐ πολὺ ἐν μέσῃ τῇ Ἑλλάδι. Ὁ δὲ προαλείψας τούτους διδάσκαλος οὐδ' αὐτὸς δὲν ἔμεινεν ἀπρακτῶν ἐπὶ τῆς δικαιοτάτης ἡμῶν καὶ εὐκλεοῦς κατὰ τῶν Τούρκων ἐπαναστάσεως, ἀλλ' ἀκολουθῶν ἐφ' ἱκανὸν χρόνον ἐν σπηλαίοις καὶ ὄρεσι τοὺς κλεινοὺς προμάχους τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐν πλατείαις ἔμπροσθεν λαῶν δημηγορῶν καὶ τὰ τῷ ἔθνει συμφέροντα παραινῶν, βίον διήνευθεαρσεστότατον. Ἦδη δὲ καὶ ἀποκλίνων πρὸς τὴν πρεσβυτικὴν ἡλικίαν οὐδόλως ἀπελείπετο τῶν πόνων, ἀλλὰ καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ ἐν [τῇ νεοκτίστῳ Ἐρμουπόλει καὶ ἐν Πειραιεῖ] ταῖς θεοκτίστοις πόλεσι τῆς Σύρου καὶ τοῦ Πειραιῶς ἀκαμάτως τοὺς πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος συρρέοντας

νεανίσκους ἐδίδασκε, καὶ ἐν ταῖς Ἀθήναις ταύταις ἀφ' ὑψηλοτέρου βήματος τοῦ Πανεπιστημιακοῦ ἀπὸ δεκαεπτὰ ὄλων ἐτῶν τοῦτ'αὐτὸ ἐπραττε, καὶ οὔτε ἡ ἀσθένεια τοῦ σωματίου του, οὔτε ἄλλο τι ἐμπόδιον, ἀπέτρεπον αὐτὸν τῶν καθηκόντων του μέχρις ἐσχάτων. Ἦσαν δὲ τὰ καθήκοντα αὐτοῦ ταῦτα, εἰς ἃ ἐκουσίως ὑπεβάλλετο, πολλὰ καὶ ποικίλα· διότι ἐκτὸς τοῦ κυρίου διδασκαλικοῦ αὐτοῦ ἔργου καὶ εἰς ἐπιτροπὰς ἐξεταστικὰς καὶ εἰς ἐφορείας σχολείων μέρος ἐλάμβανεν ἐνεργόν, καὶ εἰς ἐταιρείας, τὴν προαγωγὴν τῆς παιδείας ἐν γένει ἀφορώσας εἰργάζετο καὶ λόγους πολλοὺς δημοσίᾳ ἀπήγγελλεν πανηγυρικοὺς τε καὶ ἐπικηδείους, ἐν πᾶσι τούτοις τὴν ἠθικὴν καὶ διανοητικὴν τοῦ ἔθνους του μόρφωσιν σκοποῦν κύριον ποιούμενος.

Ἄδύνατον δὲ ἦτο νὰ ἐμμένῃ ἐν ταύτῃ τῇ ἐνεργητικότητι τοσαῦτα ἔτη τοῦ βίου του, ἂν δὲν ἀνεγνώριζεν ὡς πρόσταγμα θεῖον τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος, ἂν δὲν διεώρα ἐν τῷ Ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν καὶ ἐν τῷ Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, ἐμπεριεχόμενον καὶ τὸ πρόσταγμα τοῦ πρὸς τὴν πατρίδα ὀφειλομένου σεβασμοῦ. Τότε δὲ μάλιστα ὁ ἄνθρωπος πράττει τὴν ἀρετὴν ἀληθῶς καὶ σταθερῶς, ὅταν αὐτὴν ἀναγνωρίσῃ ὡς παρὰ θεοῦ ἀπορρέουσαν καὶ διατακτομένην. Ἀπὸ δὲ ἄλλων ἀρχῶν ὀρμώμενος, εὐσειστος πάντοτε καὶ ἀστήρικτος εἰς τὰς πράξεις του θέλει διατελεῖ, ἀδυνατῶν νὰ ἀσκήσῃ πρεπόντως τὴν ἀνθρωποφελῆ καὶ θεάρεστον ἀρετὴν.

Ὅποῖος δὲ τις φαίνεται ὁ ἀνὴρ καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ αὐτοῦ διανοητικῇ ἐργασίᾳ, ἐν τῇ συγγραφικῇ καὶ τῇ ἀπ' ἄμβωνος ῥητορείᾳ; Τὴν πρακτικὴν διαπαιδαγωγίῃσιν πάντων τῶν ὁμογενῶν του εἰς πᾶν καλὸν θηρεῦον συνέταττε βιβλία, ἀπηλλαγμένα μὲν τῆς πολλῆς τῶν περιεργωτέρων θεωριῶν τερθρείας, σαφῆ δὲ καὶ εὐμέθοδα, εἴτε γραμματικὰ ταῦτα, εἴτε ῥητορικά, εἴτε ἠθικά, γράφων τὴν ὁμιλουμένην ἑλληνικὴν, καθαρῶς μὲν, ἀπερίττως δὲ καὶ καταληπτῶς εἰς ὅτι πλείστους. Οὔτε δὲ καιρὸν ἔχω, οὔτε ἀρμόζει ἴσως ἐναῦθα νὰ ἐπιθεωρήσω τὰ διάφορα τοῦ ἀνδρὸς συγγράμματα, ὧν τὰ πλείστα καὶ πλείονων ἔτυχον ἐκδόσεων ἢ μιᾶς, καὶ νὰ ἐκθέσω διὰ μακροτέρων τὴν πολλὴν αὐτῶν εἰς τὸ ἔθνος ὠφέλειαν. Ἀλλ' ὅμως ἐν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν, ἅς διασαφηθῇ μικρόν, ἡ ὑφὴ τοῦ λόγου αὐτῶν ἡ ἀπέριττος. Δὲν ἤθελεν ὁ μακαρίτης ἀριστοκρατικὸν κτῆμα τὴν μάθησιν. Κομποφακελλοῖ ῥήμονας λόγους ἀπέφευγε, γινώσκων, ὅτι τὸ τύμπανον μόνον τῆς ἀκοῆς δι' αὐτῶν καταβομβεῖται, ἡ δὲ ψυχὴ τῶν ἀγαπητῶν αὐτῷ Ἑλλήνων μένει ἄθικτος, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἀδιόρθωτος καὶ ἀμόρφωτος καὶ ἀδύνατος νὰ συμπήξῃ ἠθικὴν πολιτείαν στερεὰν καὶ

ἀκράδαντον, ὁποῖαν αὐτὴ ἐπόθει μέχρι τῶν τελευταίων του στιγμῶν. Ὅθεν καὶ αὐτὸς μετὰ πλείστων ἄλλων καὶ ζώντων καὶ τελευτησάντων ἀπεδέχετο σφόδρα τὴν ἔμφρονα περὶ γλώσσης διδασκαλίαν τοῦ συμπολίτου του Κοραῆ, καὶ ἐπιτηδείως οἰακοστροφῶν συνεβάδιζε μετὰ τοῦ χρόνου καὶ συμπροώδευε κατὰ τὸ λεκτικὸν ὅσον ἔδει, πᾶν δὲ πρόωρον πῆδημα καὶ πᾶσαν ἄκαιρον καινοτομίαν εἰς τὰ τῆς γλώσσης ἀπεδοκίμαζεν. Ἐγὼ δὲ καὶ ἐν τούτῳ αὐτῷ τῷ συστήματι, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται εἰς τινὰς φιλολογικὸν μόνον, εὐρίσκω ἔννοιαν πολιτικὴν, πατριωτικὴν. Διότι πῶς, ἄλλως φρονῶν, δηλαδὴ ἀκαταλήπτως τοῖς πολλοῖς γράφων, ἤθελεν ἐπενεργεῖ εἰς τῶν ὁμογενῶν του τὰ πνεύματα, πῶς ἤθελεν αὐτοὺς βελτιῶναι, πῶς τέλος ἤθελεν εὐχαριστεῖ τὴν ὅλον αὐτὸν κατακυριεύουσαν ἐκείνην κλίσιν εἰς τὸ νὰ γίνεται εἰς ὅτι πλείστους ὠφέλιμος; Ἐν ἐνὶ λόγῳ ἡ φιλοπατρία αὐτοῦ ἔμενε ἀδρανῆς καὶ νεκρά, ἂν εἰς ἄλλο σύστημα τυφλῶς παρεδίδοτο. Καλὸν βέβαια καὶ ἅγιον χρῆμα ὁ Ἑλληνισμός. Τίς δὲν τὸν ἀσπάζεται; ἀλλὰ τὸν δυνατὸν, τὸν σύμφωνον μετὰ τῆς ὅλης τοῦ ἔθνους καταστάσεως, τὸν ζῶντα καὶ γόνιμον, τὸν ὑπουργοῦντα καὶ εἰς ἔκφρασιν καινοτέρων ιδεῶν ἀλλὰ μὴ ἐπιπροσθοῦντα, τοῦτον ἡσπάσθη, ἐνθυμούμενος, ὅτι τὸ ἀκράτως ἐλληνίζει ἐν τοῖς προτέροις χρόνοις δὲν ἴσχυσε νὰ ἀφυπνίσῃ τὸ ἔθνος εἰς βίον πολιτικὸν καὶ ἐλεύθερον, ὅστις ἦτο ὁ σκοπός, εἰς ὃν πάντοτε ἀπέβλεπεν. Ἐνόμιζεν ὁ ἀνὴρ, ὅτι ἂν ποτε ἐμελέτα ἡ Ἑλλάς νὰ ζήσῃ πολιτικὸν βίον ἀληθῶς καὶ ἐντελῶς ἀνεξάρτητον, τοῦτον ἔπρεπε νὰ προπαρασκευάσῃ σπουδαίως διὰ τῆς ὀρθῆς παιδείας καὶ τῆς ἀκολούθου ταύτης ἀρετῆς. Οὔτε δὲ παιδεία, οὔτε ἀρετὴ ἠδύναντο νὰ ἐνσταλαχθῶσιν εἰς τὰς καρδίαις τῶν πολιτῶν δι' ἄλλου τινὸς τρόπου, ἢ διὰ τοῦ εὐκαταλήπτου καὶ ἀρμοδίου εἰς τὰ ἤθη καὶ τοὺς καιροὺς προφορικοῦ λόγου. Ταῦτα δὲ πρεσβεύων διήνυε τὸ συγγραφικὸν του στάδιον ἀτάρακτος καὶ μετ' ἀνοχῆς πολλῆς πρὸς τοὺς ἄλλως φρονοῦντας, οὐδ' ἐνασμενίζετο εἰς ἔριδας ματαίας, ἀλλ' ἄφινεν εἰς τὸν χρόνον τὸν μακρὸν, τὸν μόνον ἐν τοῖς τοιούτοις σοφὸν καὶ ἀλάνθαστον κριτὴν νὰ ἐπενέγκῃ τὴν νικῶσαν ψῆφον αὐτὸς δὲ μόνον ἐπροσπάθει ν' ἀποφύγῃ τὴν ἄζηλον ἐπίκρισιν καὶ κατάκρισιν τοῦ σοφοῦ ἡμῶν προπάτορος Σοφοκλέους, τοῦ εἰπόντος.

Ὅστις γὰρ αὐτὸς ἢ φρονεῖν μόνος δοκεῖ,
ἢ γλῶσσαν, ἢν οὐκ ἄλλος, ἢ ψυχὴν ἔχειν,
οὔτοι διαπτυχθέντες ὠφθησαν κενοί.

Καὶ τοιοῦτος μὲν τις ὑπῆρξεν ὁ Νεόφυτος Βάμβας κατὰ τὰ καίρια

τοῦ συγγραφικοῦ αὐτοῦ βίου, διότι πολλὰ ἄλλα αὐτὸν ἀφορῶντα παρατρέχω. Ἐπεθύμουν δὲ πρὸς ἀπαρτισμὸν εἰκόνας μὴ πάνυ ἀτελοῦς νὰ ἡδυνάμην νὰ εἶπω καὶ τινα περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ αὐτοῦ βίου, ἀλλὰ δὲν ἠτύχησα νὰ ἔχω ἐφ' ἱκανὸν χρόνον οἰκείας μετὰ τοῦ μακαρίτου σχέσεις, ὥστε νὰ δυνηθῶ νὰ ἐξιστορήσω ἐνώπιον ὑμῶν καὶ τὸ ἰδιαίτατον αὐτοῦ ἦθος, τὸ ἐν τῇ μετὰ τῶν φίλων συμπεριφορᾷ ἐμφαινόμενον· ἀλλ' ὅμως τρόποι τινες αὐτοῦ δὲν μοι ἔμειναν ὅλως ἄγνωστοι, καὶ ἐν πρώτοις ἅς μοι συγχωρηθῆναι νὰ ἀναπολήσω ἐνταῦθα τὴν πρώτην μου μετ' αὐτοῦ συνέντευξιν, γενομένην ἐν τῷ προδόμῳ τοῦ Πανεπιστημίου ὅτε πρὸ δέκα ἡδὴ ἐτῶν εἶχα ἀναλάβει τὸ ἔργον τῆς ὑφηγεσίας. Ἀφοῦ μὲ προσέβλεψεν ὁ μακαρίτης καὶ μὲ προσεφώνησεν λακωνικῶς μὲ μίαν ἢ δύο λέξεις, ἔστη ἐξάιφνης καὶ σκεφθεὶς μικρὸν, [ὡς ἐσυνείθιζε] συμβουλὴν ἔπειτα ἐξήνεγκε καλῶς διηρθρωμένην καὶ ἀπέτεινε πρὸς με, ἀνάλογον τῇ τε ἐμῇ καὶ τῇ αὐτῷ ἡλικίᾳ περιέχουσαν δὲ ἐνθάρρυνσιν καὶ δὴ καὶ ὁδηγίαν εἰς τὸ δυσχερές τῆς διδασκαλίας ἔργον. Μνημονεύω τούτου τοῦ περιστατικοῦ, διότι μοι φαίνεται ὅτι χαρακτηρίζει καὶ γενικώτερον τοὺς γηραιότερους ἐν ἡμῖν ἄνδρας. Καὶ ὁ Βάμβας ἀντὶ νὰ μεταχειρισθῆναι τὴν εὐστροφὸν λαλιὰν τῶν εὐφυῶν καὶ νὰ ἐκχυθῆναι εἰς ἐκφράσεις τῆς συνήθους φιλοφροσύνης τῆς μηδὲν λεγοῦσης, τὴν νοουθεσίαν τὴν πρὸς δῆθεν ὁμοίον του προσβλητικὴν ὑπολαμβάνων ἐπροτίμησε νὰ ἐξενέγκῃ μεμετρημένους καὶ σοφοὺς λόγους ὀλίγους, καὶ οὕτω ἐγκατέλιπε κέντρον εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀκούσαντος. Ἦτο δὲ καὶ ἀστεῖος πολλάκις, ὡς πάντες οἱ Χῖοι καὶ διηγηματικὸς. Εὐκόλα, κατεφέρετο εἰς οἶκτον καὶ δάκρυα (ὡς ἦσαν ἀριδάκρυες καὶ οἱ ἥρωες τοῦ Ὅμηρου) καὶ συνείθιζε νὰ διηγῆται, ὅτι τελετουργῶν ποτε ἔτι νέος ἐν κηδεῖα νεκροῦ μετὰ τοῦ γέροντός του τοσοῦτον ἀλγεινῶς διετέθη ἐκ τε τοῦ θεάματος τοῦ θανάτου καὶ τῶν περιπαθεστάτων ἁσμάτων τῆς ἐκκλησίας, ὥστε ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας ἐπέσχεν ὅλως τοῦ ἱεουργεῖν, ἵνα μὴ καὶ εἰς κηδεῖας παραλαμβάνηται. Ἦτο καὶ ἐνθουσιαστικὸς πολλάκις, ὅτε μεγάλαι καὶ καθολικαὶ περὶ πατρίδος καὶ παιδείας ἔννοιαι εἰς τὴν φαντασίαν του παρίσταντο. Προσέτι ἐδείκνυτο πάντοτε εὐκόλος τοὺς τρόπους εἰς ἄκρον οὐδὲ ὅλως δὲ μεμψίμοιρος, ἂν καὶ βέβαια δὲν εἶχεν αἰτίας μεμψιμοιρίας· διότι τὸ φίλεργον αὐτοῦ καὶ ἡ ἐν πᾶσιν οἰκονομία παρέσχον αὐτῷ κτῆσιν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου τούτου οὐκ εὐκαταφρόνητον. Ἐνθυμεῖτο δὲ ὁ μακαρίτης μετὰ πολλῆς καὶ εὐγνώμονος συγκινήσεως τὴν ἐν Ἐπτανήσῳ καὶ μάλιστα τὴν ἐν Κεφαλληνίᾳ διατριβὴν καὶ τὸν ἄνετον ἐκεῖ βίον του ἐξιστᾶρει θυμηδῶς πάνυ, τῶν δώρων μάλιστα μνημονεύων ἐκείνων τῶν ἀθῶων, ὅσα κατὰ παλαιὰν καὶ μὴ ἀξιόμειπτον συνήθειαν ἡ ζωηρὰ τῶν

διδασκομένων εὐγνωμοσύνη προσέφερον εἰς τοὺς διδασκάλους κατὰ τὰς ἐπισήμους τοῦ ἔτους ἡμέρας, ἀλλ' ἐπρόσθετεν ὁ αὐτός, ὅτι καὶ εὐδαιμονῶν ἐκεῖ, ἐπεθύμησεν ὅμως καὶ τὴν μείζονα πατρίδα καὶ οὕτω μετέβη ἐνταῦθα. Ἀπεῖχε δὲ πολὺ τοῦ νὰ ἐπιφέρῃ ἔπειτα, μετανοίας ἐκφράσεις διὰ τὴν μετάβασίν του ταύτην. Καλὰ, ἔλεγεν, αὐταῖς λέξεσι, καλὰ καὶ ἐδῶ. Καὶ λεπτομερέστερον ἔπειτα τὴν νῦν εὐδαιμονίαν του ἀνέπτυσσε, ἀνόμοιος κατὰ τοῦτο τινῶν ἄλλων, οἵτινες εἰς μικροῦ τινος μορίου τῆς προτέρας αὐτῶν εὐπαθείας ἂν τύχῃ νὰ στερεῶνται ἐνταῦθα, ὡς ἐν κράτει ἀρτισυστάτῳ καὶ μὴ κατὰ πάντα αὐτάρκει, πένθιμοι περινοστοῦσι τὰς ἀγυῖας καὶ στυγρὸν βλέπουσιν, ὡς εἰς Τρυφονίου μεμαντευμένοι, μὴ ἐννοοῦντες, ὅπόσον ὁ τρόπος αὐτῶν οὗτος παραβλάπτει τὰ γενικὰ τοῦ ἔθνους συμφέροντα. Ὁ δὲ Βάμβας καθὼς καὶ εἰς τὰ πολιτικὰ ἤτο μετριοπαθῆς καὶ συμβιβαστικὸς οὕτω καὶ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῆς γενομένης ἐν τῷ ἔθνει προόδου κατὰ τε τὴν παιδείαν καὶ τὰς ἄλλας τοῦ βίου χρεῖας δίκαιος ἦν στέργων μὲν τὰ παρόντα ζητῶν δὲ τὰ βελτίω. Ἄλλως δὲ λιτὸν ἔζη βίον καὶ ἀπηλλαγμένον πάσης ἐξωτερικῆς ἐπιδείξεως, οἰκονομίαν ἀσκῶν ἔμφρονα καὶ ἐκ τοῦ περισσεύματος βοηθῶν συγγενεῖς, πρὸς οὓς ἐδείκνυε μεγίστην στοργήν, καὶ ἠὺχαρίσται οὕτω τὴν ἔμφυτον ἀγαπητικὴν ῥοπήν, ἣτις δὲν ἀποσβέννυται καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς ἀσπασαμένοις τὸν ἄγαμον βίον.

Ὁ ἀνὴρ λοιπὸν οὗτος δι' ὅλας αὐτοῦ τὰς κοινὰς καὶ ἰδιωτικὰς ἀρετὰς ἠγαπᾶτο παρὰ πάντων καὶ ἐτιμᾶτο, ἐτιμήθη δὲ ἤδη πρὸ ἐτῶν καὶ διὰ φανερωτέρων σημείων παρὰ τε τῆς Ἰονίου καὶ παρὰ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς κυβερνήσεως, παρ' ἐκείνης μὲν λαβῶν [τὸ σημεῖον τοῦ τάγματος τοῦ ἀγ. Γεωργίου,] παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς δὲ τὸν χρυσοῦν σταυρὸν τοῦ Σωτῆρος. Καὶ εὐδαιμόνησε μὲν ἐν τῷ βίῳ, εὐδαιμόνησε δὲ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ θανάτῳ, ὡς βλέπετε, διότι αὐτὸς εὐτυχῆσας, οὐχὶ ὡς ἄλλοι κατὰ τὸν βαρυπενθῆ τοῦτον χειμῶνα, νὰ καταστρέψῃ τὸν βίον ἐν ὀμαλωτέραις καὶ κινδυνωτέραις περιστάσεσι τῆς πόλεως ἡμῶν, προεπέμφθη μέχρι τοῦ χείλους τοῦ τάφου οὐ μόνον παρ' οἰκείων καὶ φίλων καὶ μαθητῶν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν ἐπισήμων ἀρχῶν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ κλήρου καὶ ἀκούσει τανῦν παρὰ πάντων ἡμῶν τὸ Αἰωνία σου ἡ μνήμη, σεβαστέ τοῦ Ἐθνους διδάσκαλε.